

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟ

Ζαϊμάκης Γιάννης¹

Εισαγωγή

Ο αθλητισμός αποτελεί ένα βασικό θεσμό του ελεύθερου χρόνου και αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Η ραγδαία εξάπλωση και η εμπορευματοποίηση των σπορ στη μεταπολεμική περίοδο συνδέθηκε με την ανάδυση του φαινομένου της βίας στους αθλητικούς χώρους, σε ορισμένα δημοφιλή αθλήματα, όπως είναι το ποδόσφαιρο και προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ΜΜΕ και των κοινωνικών επιστημόνων που ασχολούνται με το πεδίο του αθλητισμού. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται μια κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου που προσπαθεί να το συνδέσει τόσο με ευρύτερες κοινωνικές δομές και αλλαγές όσο και με πολιτισμικές διαστάσεις που αφορούν τις σύγχρονες μορφές ανάπτυξης του ποδοσφαίρου και τη συγκρότηση ιδιαίτερων πολιτισμικών προτύπων (patterns) και μηχανισμών κοινωνικής αλληλόδρασης στις κοινότητες των φανατικών οπαδών.

Αξιοποιώντας αναφορές από τη θεωρητική συζήτηση για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και τη κοινωνιογέννηση του φαινομένου και πραγματολογικό υλικό από την ελληνική εμπειρία για τη φαινομενολογία των παραβατικών συμπεριφορών στην περίοδο 1996-2002, η μελέτη προσπαθεί να διερευνήσει το πλαίσιο των δυνητικών πολιτικών αντιμετώπισης του φαινομένου και να θέσει ορισμένους ευρύτερους ερμηνευτικούς προβληματισμούς. Ξεκινώντας από μια θεωρητική παραδοχή που υποστηρίζει ότι οι κατασταλτικές πολιτικές ελέγχου και επιτήρησης των φανατικών οπαδών από την πλευρά των δικτυικών μηχανισμών δεν αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά αλλά ενδεχομένως ενισχύουν την ένταση του φαινομένου, διερευνούμε την προοπτική της διαμόρφωσης ενός κοινωνικού δικτύου αντιμετώπισης του που θα βασίζεται στην αλληλοκατανόηση και τη συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων.

Το φαινόμενο της βίας και οι φανατικοί οπαδοί

Το φαινόμενο της βίας και του χουλιγκανισμού στην πιο ακραία του έκφραση συμπίπτει με την επαγγελματική οργάνωση και την εμπορευματοποίηση ορισμένων αθλημάτων, ανάμεσα στα οποία και το ποδόσφαιρο που αποτελεί το πιο δημοφιλές σπορ στις περισσότερες χώρες του κόσμου, ανάμεσα στις οποίες και στην Ελλάδα.

1. Επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το ποδόσφαιρο συνιστά μια νεωτερική ψυχαγωγική πρακτική που διαμορφώνεται στα πλαίσια ευρύτερων κοινωνικοιστορικών διαδικασιών.² Η βία με τη μορφή των εκτεταμένων επεισοδίων εντός και εκτός αγωνιστικού χώρου στο ποδόσφαιρο συνδέθηκε με τη διαδικασία ενίσχυσης του ανταγωνισμού των ποδοσφαιρικών σωματείων, την εμπορευματοποίηση και επαγγελματισμό του και την εμφάνιση του φαινομένου των οργανωμένων φανατικών οπαδών. Ας επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι το σύγχρονο επαγγελματικό ποδόσφαιρο αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης βιομηχανίας θεάματος που οργανώνεται γύρω από μεγάλους αθλητικούς συλλόγους. Οι τελευταίοι συνιστούν ένα είδος οικονομικών επιχειρήσεων που παρέχουν υπηρεσίες ψυχαγωγίας και εμπορεύματος, οι ιδιοκτήτες των οποίων προσβλέπουν αφενός σε οικονομικά κέρδη αφετέρου στη συσσώρευση, με τους όρους του Bourdieu (1977), ενός συμβολικού κεφαλαίου, κύρους και φήμης, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να επενδυθεί σε άλλους συγγενικούς με το ποδόσφαιρο ή όχι επιχειρηματικούς χώρους.

Το φαινόμενο του χουλιγκανισμού δεν είναι νέο. Ο όρος είχε εμφανιστεί στη Βρετανική λογοτεχνία στη δεκαετία του 1890 και φαίνεται να προέρχεται από τη λαϊκή κουλτούρα της εργατικής τάξης στο Λονδίνο και να υιοθετείται από ορισμένους νέους σε λαϊκές γειτονίες ως στοιχείο της συλλογικής τους ταυτότητας. Ο όρος διαδόθηκε στην καθομιλούμενη Αγγλική μετά το θερμό καλοκαίρι του 1988 όταν στη διάρκεια των γιορτών των αργιών του Αυγούστου έλαβαν χώρα εκτεταμένα επεισόδια και μαζικές συλλήψεις νέων που κατηγορήθηκαν για παρεκκλίνουσες συμπεριφορές, αλκοολισμό, επιθέσεις σε βάρος αστυνομικών, ληστείες σε δρόμους και βίαιες συγκρούσεις. Ο χουλιγκανισμός ταυτίστηκε με τις συμπεριφορές αυτών των ομάδων και συνδέθηκε στις εφημερίδες της εποχής με αλλότριες αξίες και πρακτικές που απειλούσαν τα κανονιστικά πρότυπα των ευπόλητων Βρετανών πολιτών (Pearson 1997: 281).

Σταδιακά, στη διάρκεια του 20ου αιώνα ο όρος πέρασε στη ρητορική των γηπέδων και από τη σκοπιά των επίσημων μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου του κράτους ταυτίστηκε με τους ταρκαχοποιούς οπαδούς που χαρακτηρίζονται από βίαιες και παραβατικές συμπεριφορές. Στις

2. Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες για τη διαδικασία κοινωνιογέννησης των σύγχρονων μορφών σπορ και του ποδοσφαίρου. Ενδεικτικά αναφέρω τη προσέγγιση του Ελίας που βλέπει τη δημιουργία του σύγχρονου αθλητισμού στα πλαίσια μιας ευρύτερης διαδικασίας εκπολιτισμού που συντέινε στον αυξημένο αυτοέλεγχο και την εξομάλυνση των συγκρούσεων ανάμεσα στους βασικούς διεκδικητές της εξουσίας που φαίνεται να επιδιώκουν την επίλυση των διαφορών τους με μη βίαια και αμοιβαία συμφωνημένους κανόνες. Αυτή η διαδικασία, ανάμεσα στα άλλα, οδήγησε στην αθληματοποίηση (sportisation), τη μετατροπή δηλαδή ορισμένων ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων, όπως είναι το κυνήγι της αλεπού και η πάλη σε αθλήματα, σε θεσμοποιημένες αθλητικές δραστηριότητες και στην οργάνωση των σύγχρονων σπορ (Ελίας και Ντάνιγκ 1998: 44-5, 47, Maguire 1992:103). Ο Stovkis σε αντίθεση με τους Ελίας και Ντάνιγκ θεώρησε ότι η εμφάνιση των σύγχρονων αθλημάτων βασίστηκε στη διαμόρφωση των σύγχρονων κρατών και των δικτύων αλληλεξάρτησης ανθρώπων και εθνικών φορέων σε διεθνές επίπεδο. Κατά την άποψη του το πρώτο βήμα για την εμφάνιση των μοντέρνων αθλημάτων ήταν η εμφάνιση των εθνικών και διεθνών οργανώσεων, όπως η Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή το 1894 (Stovkis 1992). Μια άλλη προσέγγιση που αντιλέει στοιχεία από τις κοινωνιολογικές θεωρίες του Weber για το πνεύμα του καπιταλισμού, βλέπει τη γέννηση των μοντέρνων σπορ να είναι αλληλένδετη με τις διαδικασίες του ρασιοναλισμού και την εξάπλωση του επιστημονικού λόγου που συμβάλουν στη συγκρότηση νέων κοσμοθεωρήσεων για το σώμα και την άσκηση του, τη θέσπιση νέων μορφών ορθολογικής ψυχαγωγίας και αναψυχής και της διαδικασίας περάσματος από τις αθλητικές λειτουργίες της παραδοσιακής κοινωνίας στα σπορ των υψηλών επιδόσεων της μοντέρνας κοινωνίας (Guttmann 1978).

προηγμένες ποδοσφαιρικά χώρες, κυρίως στην Μ. Βρετανία, περιστατικά κουλινγκανισμού στα γήπεδα εμφανίζονται σε μια κάποια σταθερή βάση στη μεταπολεμική περίοδο, ωστόσο, το φαινόμενο προσέλαβε ανησυχητικές διαστάσεις στις δεκαετίες του 1970 και κυρίως του 1980 οπότε παρατηρείται σημαντική αύξηση συμβάντων ομαδικής βίας στα γήπεδα. Στην Ελλάδα το φαινόμενο έρχεται με μια καθυστέρηση περίπου μιας δεκαετίας χωρίς ποτέ να προσλάβει τη μαζικότητα και την ένταση που παρατηρήθηκε σε ορισμένες χώρες, όπως η Αγγλία.

Η βία στα γήπεδα εμφανίζεται με διάφορες μορφές. Η πιο συνηθισμένη είναι η τελετουργική ή συμβολική βία η οποία εκφράζεται με τη μορφή λεκτικών ή και μη λεκτικών χειρονομιών σε βάρος αντίπαλων υποστηρικτών συχνά με σεξουαλικό και υποτιμητικό περιεχόμενο (Ντάνιγκ 1998: 291). Χαρακτηριστικό παράδειγμα συμπεριφορών τελετουργικής βίας είναι οι ψευτο-συγκρούσεις ανάμεσα σε οπαδούς της ίδιας ομάδας, αυτό στην αργκό των φανατικών οπαδών που αποκαλείται ως σχιζοφρένεια. Πιο συγκεκριμένα στη διάρκεια ιδιαίτερων περιστάσεων της ποδοσφαιρικής αναμέτρησης, όπως στην ανάπαυλα των αγώνων, σε παιχνίδια με μειωμένο αγωνιστικό ενδιαφέρον και πιο σπάνια πριν από την επίθεση σε αστυνομικούς ή έπειτα από την επίτευξη κάποιου τέρματος της αγαπημένης τους ομάδας οι οπαδοί «παίζουν ξύλο», βιαιοπραγούν εικονικά μεταξύ τους πέφτοντας άτσαλα ο ένας πάνω στον άλλο ή ανταλλάσσουν ύβρεις και τραγουδούν ρυθμικά ορισμένα σλόγκαν που αποδίδουν τη στιγμή αία διεγερση και εφορία.³ Αυτή η σύγκρουση έχει εικονικό χαρακτήρα και σε συμβολικό επίπεδο τονίζει την ετοιμότητα των οπαδών για σύγκρουση.

Άλλες μορφές βίας είναι η πραγματική με την απλή σωματική σύγκρουση ή με τη χρήση πλαστικών καθισμάτων, φωτοβολίδων και λιθοβολισμό και σε πιο ακραίες περιπτώσεις με τη χρήση όπλων ή μαχαιριών, η έλλογη η οποία αποσκοπεί σε κάποιο συγκεκριμένο σκοπό π.χ. τον εξευτελισμό της αστυνομίας ή των αντιπάλων οπαδών και η εκφραστική βία που έχει συμβολικό προσανατολισμό και αυτοσκοπό της την ικανοποίηση και την ευχαρίστηση. Συχνά τα διάφορα περιστατικά βίας συνδυάζουν διάφορες μορφές βίας. Παλαιότερα η άσκηση πραγματικής βίας ήταν φαινόμενο που λάμβανε χώρα στις εξόδους των γηπέδων. Στις τελευταίες δεκαετίες με την εξάπλωση του φαινομένου και την ενίσχυση των μέτρων ασφαλείας στα γήπεδα εξ αιτίας της εντατικοποίησης του φαινομένου οι συγκρούσεις των φανατικών οπαδών μεταφέρονται και εκτός γηπέδου. Στην Ελλάδα συχνά τα επεισόδια γίνονται στους γύρω από το γήπεδο χώρους, σε σιδηροδρομικούς σταθμούς, σε στέκια φανατικών οπαδών, σε σημεία εντός και γύρω του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου και στις εθνικές οδούς στη διάρκεια μετακινήσεων των οπαδών από πόλη σε πόλη.

Το ζήτημα των αιτιών της εξάπλωσης της βίας στις προηγμένες ποδοσφαιρικά χώρες της Ευρώπης έχει προκαλέσει τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον των ΜΜΕ και έχει απασχολήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες. Σε γενικές γραμμές οι διάφοροι ερευνητές του φαινομένου (Spaij 2005, Ελίας & Ντάνιγκ 1998, Stott & Reicher 1998, King 1997, Agozino 1996, Redhead 1991) έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους σε δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορά τα δομικά χαρακτηριστικά του αθλήματος και ορισμένων αλλαγών που έλαβαν χώρα σε αυτό στη μεταπολεμική περίοδο αναζητώντας τα αίτια της εξάπλωσης της βίας στη διαδικασία ανάπτυξης της μαζικοποίησης και εμπορευματοποίησης του αθλητικού θεάματος, στο ανταγωνι-

3. Το πιο συνηθισμένο σλόγκαν είναι το «σχιζοφρένεια τραλαλα...» που φαίνεται να εκφράζει με τελετουργικό τρόπο τις επιθυμίες και διαθέσεις των φανατικών οπαδών.

στικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει την επιτέλεση του και την εμφάνιση του φαινομένου των οργανωμένων οπαδών και των μαζικών μετακινήσεων τους σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η δεύτερη διερευνά τη σχέση του χουλιγκανισμού με ευρύτερα κοινωνικά φαινόμενα που πλήττουν τη νεολαία (π.χ. ανεργία, κοινωνική ανασφάλεια, αλκοολισμός, τοξικοεξάρτηση) και αναζητά τις επιδράσεις εξωτερικών παραγόντων στην πρόκληση του φαινομένου, όπως η δραματοποιημένη προβολή του φαινομένου από τα ΜΜΕ και των διαδικασιών θυματοποίησης και ετικετοποίησης των φανατικών οπαδών.

Ένα κοινό σημείο αναφοράς στις διάφορες προσπάθειες εξήγησης του φαινομένου είναι ο ρόλος των φανατικών οπαδών και των οργανωμένων συνδέσμων στην πρόκληση βίας. Στις σύγχρονες μορφές ποδοσφαιρικών δραστηριοτήτων οι κοινότητες οργανωμένων οπαδών συνιστούν ένα αναπόσπαστο στοιχείο των μεγάλων αθλητικών συλλόγων. Οι οπαδοί ενισχύουν την ομάδα τους, συχνά και στις εκτός έδρας συναντήσεις, δίνοντας ένα ιδιαίτερο λειτουργικό περιεχόμενο στο ποδοσφαιρικό θέαμα. Η μαζική και ενθουσιώδης παρουσία τους στα γήπεδα συνιστά ένα δείκτη της συμβολικής δύναμης ενός συλλόγου και της δυνατότητας του να επηρεάζει τη λήψη αποφάσεων σε διοικητικό επίπεδο αλλά και την έκβαση ενός παιχνιδιού.

Τα άτομα που διαχειρίζονται και ελέγχουν οικονομικά τα ποδοσφαιρικά σωματεία, είναι πρόσωπα που προέρχονται από την οικονομική ελίτ, χρησιμοποιούν στο μέτρο του δυνατού τους συνδέσμους οπαδών τόσο για να αναπαραγάγουν το συμβολικό κεφάλαιο της ομάδας τους και να επεκτείνουν την ιδεολογική επιρροή της όσο και για να ενισχύσουν την οικονομική της ανάπτυξη και την προώθηση των υπηρεσιών που παρέχει ο σύλλογος. Η οικονομική διάσταση του φαινομένου έχει ιδιαίτερη σημασία αν λάβουμε υπόψη ότι στις σύγχρονες κοινωνίες τα ποδοσφαιρικά σωματεία λειτουργούν ως οικονομικές μονάδες παραγωγής υπηρεσιών θεάματος που αποσκοπούν στην επέκταση και την προώθηση ενός αλληλένδετου δικτύου διακίνησης ψυχαγωγικών και καταναλωτικών υπηρεσιών που μπορεί να περιλαμβάνει ποδοσφαιρικό θέαμα, ιζόγο, αθλητικές ενδυμασίες, σπόνσορες, αθλητικό τύπο, ποδοσφαιρικές ακαδημίες κ.α.

Σε αυτή την αγορά ο φανατικός οπαδός συνιστά βασική καταναλωτική μονάδα: θεατής των ποδοσφαιρικών αναμετρήσεων ματς, καταναλωτής αθλητικών προϊόντων, (φανέλες, κασκόλ, αθλητικά παπούτσια, μπάλες), αναγνώστης αθλητικών εφημερίδων και περιοδικών και τηλεθεατής αντίστοιχων εκπομπών. Οι διοικήσεις εύρωστων ποδοσφαιρικών σωματείων φροντίζουν με την οικονομική και οργανωτική τους υποστήριξη να ενισχύουν τη λειτουργία των κλαμπ φανατικών οπαδών, αφού η μαζική παρουσία τους αποτελεί ένα ισχυρό μέσο πίεσης της ομάδας απέναντι στα ποικίλα κέντρα εξουσίας και λήψης αποφάσεων στο πεδίο του αθλητικού θεάματος μέσα από το οποίο επιδιώκονται ευνοϊκές ρυθμίσεις και διευκολύνσεις προς την ομάδα τους. Παράλληλα στη διάρκεια των ποδοσφαιρικών συναντήσεων η «κερκίδα» των φανατικών οπαδών λειτουργεί ως φορέας ψυχολογικής πίεσης στους αντίπαλους ποδοσφαιριστές ενώ συχνά η δράση της έχει ως αντικείμενο το διαπλητή της συνάντησης οι στιγμιαίες αποφάσεις του οποίου μερικές φορές συμβάλουν θετικά ή αρνητικά για την ομάδα τους στο τελικό αποτέλεσμα.

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι κοινότητες φανατικών οπαδών αποτελούν χώρους πρόσκτησης κοινωνικών ταυτοτήτων για τους νέους. Ο φανατικός οπαδός είναι ένα άτομο αναγνωρίσιμο από τους άλλους οπαδούς, έχει στέκια, παρέες, σύμβολα αναφοράς και διαμορφώνει την

αίσθηση μιας συλλογικής ταυτότητας, μιας φαντασιακής κοινότητας (Αντερσεν 2001) που εδράζεται σε ένα ιδιαίτερο αξιακό και συμβολικό σύστημα.

Το γήπεδο συνιστά ένα πεδίο δράσης στο οποίο διαμορφώνονται αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς. Οι αξίες που διαμορφώνονται στις κοινότητες των φανατικών οπαδών ποικίλουν. Στο πεδίο των γηπέδων από τη μια πλευρά επιτελούνται συμπεριφορές που αποτυπώνουν μια διάθεση για συλλογικότητα, παρέα και κοινωνική δράση και μπορούν να δώσουν νόημα στις κοινωνικές αναζητήσεις του νέου και από την άλλη παρατηρούνται δράσεις που διαποτίζονται από πρότυπα βίας, επιθετικότητας, ανδροπρέπειας, σεξισμού, εθνικισμού και ρατσισμού (Sraaij 2005, King 1997)

Είναι αλήθεια ότι το ποδόσφαιρο αποτελεί μια αρένα στην οποία διοχετεύονται αρνητικά συναισθήματα και πιέσεις της καθημερινής ζωής και η ανάγκη να δραπετεύσει κάποιος από αυτήν την πραγματικότητα σε ένα ζωηρό χώρο συγκέντρωσης και επικοινωνίας. Ας επισημάνουμε εδώ ότι ο φανατικός οπαδός δεν είναι πάντα βίαιος. Πράγματι στο εξωτερικό έχουμε πολλές περιπτώσεις φανατικών οπαδών με αξιοπρόσεκτο επίπεδο οργάνωσης και πρωτότυπες μορφές έκφρασης και υποστήριξης προς την ομάδα τους που όμως δεν συνοδεύονται από πρακτικές βίας (για παράδειγμα οι φανατικοί φίλοι της Εθνικής Δανίας). Το πρόβλημα φαίνεται να διαμορφώνεται όταν στους κύκλους των οργανωμένων οπαδών καλλιεργείται ένα ανεξέλεγκτο πνεύμα φανατισμού και σχηματίζονται στάσεις αποδοχής της επιθετικής συμπεριφοράς και της σωματικής βίας.

Η κοινωνική προέλευση των χούλιγκαν δεν είναι σαφής. Από ότι φαίνεται, παλαιότερα υπήρχε ένας στενός σύνδεσμος ανάμεσα στους φανατικούς οπαδούς και τα πιο χαμηλά κοινωνικά στρώματα και την κουλτούρα της εργατικής τάξης (Williams 1986). Ανάμεσα στους οπαδούς των ομάδων της δεκαετίας του 1950 υπήρχαν πολλοί άνεργοι και με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Σε γενικές γραμμές το ποδόσφαιρο εθεωρείτο το σπορ των φτωχών και οι περισσότεροι ποδοσφαιριστές προέρχονταν από τα πιο φτωχά στρώματα του πληθυσμού που έβλεπαν το χώρο ως ένα μέσο για κοινωνική άνοδο και καταξίωση.

Σήμερα, καθώς οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει, το παλιό στερεότυπο του άνδρα χούλιγκαν που είναι συνήθως άνεργος, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και ηλικία περίπου 18-22 ετών φαίνεται ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Zani & Kitsner 1991). Μολονότι στους κόλπους των φανατικών οπαδών συναντάται σημαντικός αριθμός ατόμων με εργατική προέλευση, είναι αναμφίβολο ότι στον ίδιο χώρο μπορούμε να συναντήσουμε και άτομα προερχόμενα από κάθε κοινωνική τάξη και μορφωτικό επίπεδο. Ακόμη και σε επίπεδο φύλου οι αλλαγές είναι αξιοσημείωτες αφού η παρουσία γυναικών στις κερκίδες των ποδοσφαιρικών γηπέδων διευρύνεται συνεχώς, χωρίς πάντως να αμφισβητείται ο παραδοσιακά ανδροκεντρικός χαρακτήρας του αθλήματος.

Αυτές οι εξελίξεις συνδέονται τόσο με αλλαγές στην κοινωνική διαστρωμάτωση των σύγχρονων κοινωνιών και την επέκταση του χώρου των μεσαίων στρωμάτων όσο και με αλλαγές στα πολιτισμικά πρότυπα των σύγχρονων κοινωνιών. Ως προς το τελευταίο αξίζει να παρατηρήσουμε πως με την αυξανόμενη δημοσιότητα που απέκτησαν ορισμένα αθλήματα έχει διαχυθεί μέσα από το λόγο των ΜΜΕ σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και τα στρώματα το ισχυρό πρότυπο του αθλητή-σπαρ, με την ευρεία αναγνωρισιμότητα και φήμη και συχνά με την πρόσβαση στην κοσμική ζωή και τις απολαύσεις μιας καταναλωτικής κοινωνίας. Αυτό το πρότυπο φαίνεται να αγγίζει ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και διαφέρει από την εικόνα του γνωστού και

φημισμένου στο κοινωνικό περιβάλλον της τοπικής κοινωνίας ερασιτέχνη ποδοσφαιριστή του παρελθόντος που αποτελούσε ένα υπόδειγμα για τους νέους της εργατικής τάξης οι οποίοι επιδίωκαν μέσα από το ποδόσφαιρο την κοινωνική άνοδο.

Θεωρίες για την ανάπτυξη της γηπεδικής βίας

Για την ερμηνεία του φαινομένου της βίας στα γήπεδα έχουν αναπτυχθεί ποικίλες, μερικές φορές αντικρουόμενες μεταξύ τους, θεωρίες. Στις πρώτες προσπάθειες επιστημονικής προσέγγισης του φαινομένου η εξήγηση που έτεινε να κυριαρχήσει ήταν μέσα από τους ψυχολογικούς όρους της επιθετικής προδιάθεσης ενός μικρού μέρους φανατικών οπαδών οι οποίοι μετέφεραν στο χώρο του γηπέδου την επιθετική τους συμπεριφορά, προϊόν κοινωνικών ματαιώσεων και ανεκπλήρωτων αναγκών (Stott & Reicher 1998: 353). Σύμφωνα με τον Marsh οι προσπάθειες εξάλειψης της βίας στις σύγχρονες κοινωνίες οδήγησαν στη μείωση των ευκαιριών για τη τελετουργική βία, αυτό που ονομάζει *aggro*, με αποτέλεσμα την αύξηση της φυσικής βίας και την εκβολή της επιθετικής συμπεριφοράς σε πιο άναρχες και πιο αιματηρές μορφές βίας (Marsh 1979, πρ.βλ. Ντάνιγκ 1998: 289).

Η εξήγηση αυτή δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα πειστική στις μέρες μας. Πράγματι η ύπαρξη ατόμων στα γήπεδα με επιθετική προδιάθεση που μπορεί να ενισχυθεί από την έκβαση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα και από περιστατικά που ευνοούν τις πρακτικές βίας μπορεί να είναι ένας από τους παράγοντες που συμβάλει στη βία. Ωστόσο, η μονοδιάστατη έμφαση στις ψυχολογικές παραμέτρους δεν είναι αρκετή για να μας εξηγήσει τα εκτεταμένα περιστατικά βίας τα οποία λαμβάνουν χώρα στον αθλητικό χώρο και στα οποία φαίνεται να εμπλέκονται ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και άτομα χωρίς βεβαρημένο ψυχολογικό ιστορικό.

Στο χώρο της κοινωνιολογίας του αθλητισμού η συλλογική ποδοσφαιρική βία έχει ερμηνευτεί με πολιτισμικούς όρους, εστιάζοντας το ενδιαφέρον της στη διαμόρφωση μιας κουλτούρας αποδοχής, μέσα σε κάποια όρια, ορισμένων επιθετικών συμπεριφορών η οποία παράγεται στο πλαίσιο των φανατικών οπαδών. Οι στάσεις των οργανωμένων οπαδών για τη βία στα γήπεδα προσδιορίζονται από συλλογικές προκαταλήψεις οι οποίες τείνουν να εξηγούν ό,τι είναι αρνητικό για τη δική τους ομάδα ως αποτέλεσμα εξωτερικών επιδράσεων και μεροληπτικών αποφάσεων σε βάρος της ομάδας τους και ό,τι είναι αρνητικό για τις αντίπαλες ομάδες ως μια εγγενή προδιάθεση και κατάσταση των οπαδών της άλλης ομάδας (Stott & Reicher 1998: 354). Οι αρνητικές και υποτιμητικές στάσεις απέναντι στον αντίπαλο «Άλλο», είτε αυτός είναι ο απέναντι οπαδός, είτε μια ομάδα ή μια πόλη τείνουν να πάρουν τη μορφή μιας ρατσιστικής αντίληψης και πρακτικής στο πλαίσιο της οποίας ο διάλογος, η αλληλοκατανόηση και αλληλοαποδοχή απουσιάζουν.

Οι θεωρίες της παρέκκλισης, των πολιτισμικών σπουδών και της κοινωνιολογίας του πολιτισμού τείνουν να βλέπουν τον ποδοσφαιρικό χούλιγκανισμό ως προϊόν μιας διαδικασίας κοινωνικής αντίδρασης που εμπλέκει στοιχεία από τις καταστρεπτικές εικόνες της τηλεόρασης και των εφημερίδων καθώς επίσης και τις απαντήσεις των φανατικών οπαδών στις δράσεις της αστυνομίας, των δικαστηρίων και άλλων νόμιμων αρχών. Το ζητούμενο σε αυτές τις προσεγγίσεις είναι να εξεταστεί το κατά πόσο η διαμόρφωση ενός κλίματος πανικού στην κοινωνία για τη δράση των χούλιγκανς και η απόδοση αρνητικών χαρακτηρισμών σε αυτούς συμβάλουν σε μια διαδικασία επικετοποίησης διαφόρων ατόμων και ομάδων και ενισχύουν τις εκστρατείες καταπολέμησης του φαινομένου μέσα από αυταρχικά αστυνομικά μέτρα. Αυτές οι

διαδικασίες οδηγούν στη διεύρυνση της παρέκκλισης και στη διόγκωση ενός προβλήματος το οποίο δεν υπήρχε σε αυτό το βαθμό στην αρχική του φάση (Redhead 1991: 484).

Η βία ανάμεσα στους οπαδούς έχει κατά βάση συμβολικό και τελετουργικό περιεχόμενο, περιλαμβάνει επιτελέσεις ρόλων και αντανakλά κοινωνικές πρακτικές διαχείρισης της που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία όλων των ανθρώπινων κοινωνιών. Οι κανόνες προσδιορίζουν πότε η βία λαμβάνει χώρα, σε ποιες περιπτώσεις ο οπαδός πρέπει να απαντήσει σε εξωτερική βία και με ποιο τρόπο. Σε ένα πρώτο επίπεδο αυτή η μορφή βίας είναι ακίνδυνη αφού βασικός σκοπός των φανατικών οπαδών είναι να ταπεινώσουν και να υποβαθμίσουν συμβολικά τους αντίπαλους οπαδούς και λιγότερο να ασκήσουν φυσική βία πάνω τους. Στο εσωτερικό των κοινοτήτων των οργανωμένων οπαδών υπάρχουν μηχανισμοί διαχείρισης και ελέγχου της επιθετικότητας που περιορίζουν την καταστρεπτικότητα της επιθετικότητας.

Η διαχείριση της βίας στα γήπεδα ως ένα βαθμό καθορίζεται και από ένα θεσμικό πλαίσιο ρυθμίσεων και διευθετίσεων για τη διεξαγωγή των ποδοσφαιρικών αγώνων, που έχουν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της διαδικασίας διαμόρφωσης των σύγχρονων σπορ και συμβάλλουν στη διαχείριση των κοινωνικών εντάσεων (Ελίας, Ντάνιγκ 1998). Οι τελετουργικές επιτελέσεις στα γήπεδα βασίζονται σε ένα σύνολο κανόνων που ρυθμίζουν τους τρόπους χρήσης της επιθετικής συμπεριφοράς και οριοθετούν ένα κοινά αποδεκτό πλαίσιο κοινωνικής δράσης.

Η σύγκρουση στα γήπεδα μετατρέπεται από συμβολική σε πραγματική όταν εξωτερικοί παράγοντες ή απρόσμενα συμβάντα λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης των εμπλεκόμενων στο ποδοσφαιρικό θέαμα. Για παράδειγμα, μια βίαιη παρέμβαση της αστυνομίας για να καταστείλει ορισμένες απαξιώτικες συμπεριφορές (υβριστικά συνθήματα, κάψιμο σημαίας των άλλων οπαδών) μπορεί να οδηγήσει σε μια αποσύνθεση της κανονιστικής διαδικασίας και να εκβάλει στην υπέρβαση των κανονιστικών περιορισμών και στην εκδήλωση επεισοδίων βίας.

Παράλληλα, η δραματοποιημένη και λαϊκίστικη παρουσίαση του φαινομένου του χουλιγκανισμού στις αθλητικές εφημερίδες και τα τηλεοπτικά κανάλια ενισχύει τη συμβολική βία ανάμεσα στους ανταγωνιζόμενους, συντηρεί ένα κλίμα έντασης και φανατισμού και υποθάλπει κατασταλτικές πολιτικές, οι οποίες σε τελική ανάλυση οδηγούν σε πιο ακραίες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς. (Marsh, Rosser & Harre 1978, πρ.βλ. Armstrong -Harris 1991: 430).

Ο ρόλος των ΜΜΕ επισημαίνεται και στη θεώρηση του King για τη σχέση του χουλιγκανισμού με το μεταμοντερνισμό. Σύμφωνα με το συγγραφέα η ραγδαία ανάπτυξη του Τύπου από τη δεκαετία του 1960 και μετά συνέβαλε στην εξάπλωση του χουλιγκανισμού. Οι αρθογράφοι των εφημερίδων απέδιδαν αρνητικούς χαρακτηρισμούς στις συμπεριφορές των Βρετανών χουλιγκανς χρησιμοποιώντας μια ρητορική που ανακαλούσε αναλογίες από το βιολογικό κόσμο. Οι χουλιγκανς προσδιορίζονταν ως ζωώδεις, κτηνώδεις και παράφρονες, καταστάσεις που παρέκκλιναν από τον ζητούμενο ορθολογισμό, τον ανθρωπισμό και την κοινωνική κοσμιότητα της μοντέρνας κατάστασης (King 1997: 583).

Οι στρατηγικές παρουσίασης του φαινομένου του χουλιγκανισμού είχαν μια αμφίσημη κατεύθυνση. Από τη μια πρόβαλλαν εμφατικά τον καταστροφικό χαρακτήρα της δράσης των φανατικών οπαδών τονίζοντας την ανάγκη της λήψης μέτρων επιτήρησης και καταστολής που νομιμοποιούσαν τις αυστηρές παρεμβάσεις των κρατικών μηχανισμών και από την άλλη αξιοποιούσαν τις μαρτυρίες και τα συμβάντα που είχαν σχέση με τους φανατικούς οπαδούς με

ένα δραματοποιημένο τρόπο με στόχο τη διαμόρφωση «εμπορεύσιμων» ειδήσεων. Η εικόνα του χούλιγκαν στον Τύπο συνιστά μια αμφίσημη κοινωνική φιγούρα, μια επικίνδυνη μορφή για την κοινωνική τάξη και το νόμο αλλά και ένα ελκυστικό πρότυπο για τους ίδιους τους φανατικούς οπαδούς. Τελικά, οι παραστάσεις των εφημερίδων για τους χούλιγκανς συνέβαλαν τόσο με τη μορφή του ηθικού πανικού όσο και με τη διαδικασία του εντυπωσιασμού στη διαμόρφωση μιας «δομής της αίσθησης» (Williams 1992) των φανατικών οπαδών ως μια ομάδα πέρα και ενάντια στην κοινωνία. (King 1997: 583-4). Στην πραγματικότητα οι χούλιγκανς δεν ήταν έξω και πέρα από την κοινωνία αλλά φαντασίωναν και ταυτίζονταν με αυτήν την εικόνα του αντισυμβατικού τύπου.

Η δυνητικά συγκρουσιακή ταυτότητα του φανατικού οπαδού εκφράστηκε στα τραγούδια, τα συνθήματα και τις συμπεριφορές τους με κύριο στόχο την αστυνομία που αποτελούσε το βασικό εκφραστή του κατασταλτικού μηχανισμού και του κράτους. Η αντίληψη αυτή αποτυπώθηκε χαρακτηριστικά στο κίνημα των Ultras στις προηγμένες ποδοσφαιρικές χώρες, το οποίο υπερασπίστηκε μια «αντεξουσιαστική» στρατηγική των φανατικών οπαδών με μια πιο ενεργητική και επιθετική παρουσία τους στα γήπεδα και στους περίξ χώρους απέναντι στους οργανωτικούς μηχανισμούς του κράτους και στην αστυνομία (Sraaij 2005).

Τα πολιτισμικά πρότυπα της αποδοχής της επιθετικής συμπεριφοράς και η ολοένα και μεγαλύτερη διείσδυση εθνικιστικών στάσεων στους κόλπους των φανατικών οπαδών ενίσχυσε τα περιστατικά βίας. Οι αξίες του εθνικισμού, του ανδρισμού και του ρατσισμού αποτέλεσαν εκφραστικά πρότυπα μεγάλης μερίδας των φανατικών οπαδών.⁴ Ο αξιοσημείωτος βαθμός συμμόρφωσης και δέσμευσης σε αυτές τις αξίες και στις καθημερινές κοινωνικές τους πρακτικές αποτυπώνονται στα τραγούδια και τους ύμνους τους. Τα τραγούδια εξυμνούν την εικόνα του αρσενικού της ομάδας και διαβάλλουν την αρρενωπότητα των άλλων (Ντάνιγκ 1998, King 1997). Από μια φεμινιστική προοπτική έχει υποστηριχτεί ότι το λανθάνον μήνυμα εδώ είναι ότι το σεξ δεν έχει να κάνει με τον αισθησιασμό, την ευαισθησία, τη φροντίδα και την ισότητα αλλά με την επιθετική ετεροσεξουαλικότητα, την εμπορευματοποίηση των γυναικών και την άσκηση βίας. Με την πρόσβαση στα περιστατικά πραγματικής βίας ενάντια σε άλλους άνδρες και την άσκηση συμβολικής βίας ενάντια στο γυναικείο φύλο διαιωνίζονται και αναπαράγονται οι ανδρικές ταυτότητες στον αθλητικό χώρο (Hargreaves 1992:176).

Από ότι φαίνεται, η σύνδεση του ανδρισμού με τις εθνικιστικές ιδέες υπήρξε μια βασική κοσμοθεώρηση στις αστικές αντιλήψεις από τις αρχές του 19ου αιώνα. Όπως έχει υποστηρίξει ο Moose (1989), σε αυτήν την περίοδο ήταν ευρέως διαδεδομένο στους κόλπους των μελών της ευνοήστης κοινωνίας ότι η κοινωνική ευπρέπεια και η ασφάλεια του έθνους μπορούσε να υποστηριχτεί από ένα δυναμικό ανδρισμό που θα μπορούσε να προστατεύσει το έθνος από τις εξωτερικές απειλές. Απέναντι σε αυτό το πρότυπο του φυσιολογικού μαχητικού άνδρα που ελέγχει τα πάθη και τις αδυναμίες του βρίσκονταν το μη φυσιολογικό, μια κατάσταση αδυναμίας ελέγχου των ορμών και των παρορμήσεων που εκφράζεται με την ομοφυλοφιλική συμπεριφορά, την αυτοϊκανοποίηση, τον εκφυλισμό του άνδρα. Από ότι φαίνεται,

4. Αναφέρω ενδεικτικά το παρακάτω ευρέως διαδεδομένο τραγούδι στους κόλπους ορισμένων ακροδεξιών κύκλων φανατικών οπαδών της Τσέλσι ενάντια στους συμπολίτες τους οπαδούς της Γουέστ Χαμ στην οποία παραδοσιακά αγωνίζονται νέγροι ποδοσφαιριστές: *Ένας αράπης, δύο αράπιδες, τρεις αράπιδες, τέσσερις κάνουν μια ομάδα και έτσι κάνουν ολοένα και περισσότεροι! τους αποκάλεσαν Γουέστ Χαμ, βάψε τα πρόσωπα τους λευκά! Ω τι μάτσο από ανεπρόκοπους θα φτιάξουμε απόψε (Αναφέρεται στο King 1997: 56).*

ο ανδρισμός και ο εθνικισμός λειτουργούν ως αξιακά πρότυπα που συναρθρώνονται στο κοινωνικό φαντασιακό των φανατικών οπαδών και επιπελούνται στις εννοματοποιημένες κοινωνικές πρακτικές της καθημερινότητας (King 1997, Moose 1989).

Μέσα από τις μορφές κοινωνικής δράσης τους και τους εκφραστικούς τρόπους επιτέλεσης της ταυτότητας τους οι φανατικοί οπαδοί διαχειρίζονται με ιδιαίτερο τρόπο τη φυσιολογικότητα του ανδρισμού αποδίδοντας ένα ρόλο παρέκκλισης στους αντίπαλους οπαδούς, που κατηγορούνται ως μπάσταρδοι, αδελφές, πόρνες. Δυσφημώντας τους άλλους ως σεξουαλικά αυτοϊκανοποιούμενους και κατηγορώντας τις μνήμες τους ως άπιστες, οι φανατικοί οπαδοί συνδέουν το σεξ με τη βία ως ομόλογες εκφράσεις της αρρενωπότητας και διαχειρίζονται τα πρότυπα του καθωσπρεπισμού, της φυσιολογικότητας και της μητρότητας της αστικής κοινωνίας για να συγκροτήσουν τα δικά τους συμβολικά σύνορα και τους τρόπους υπέρβασης των προτύπων που τυποποιεί η μοντέρνα κατάσταση. Σε αυτήν την ανάλυση το φαινόμενο του χουλιγκανισμού ερμηνεύεται ως ένας πολιτισμικός μετασχηματισμός που επήλθε σε ένα κόσμο πολλαπλών ταυτοτήτων και διαφορικών ερμηνευτικών καταστάσεων στη μεταμοντέρνα κοινωνία (King 1997).

Μια άλλη κοινωνιολογικού χαρακτήρα προσέγγιση τονίζει τον ταξικό χαρακτήρα του φαινομένου και δίνει έμφαση στην κουλτούρα των κοινοτήτων της εργατικής τάξης και στους τύπους των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στο πολιτισμικό τους πλαίσιο. Αυτή η ανάλυση χρησιμοποιεί ερευνητικά δεδομένα για την προέλευση των φανατικών οπαδών που δείχνουν ότι η συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχεται από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (Dunning et.al. 1991) για να επισημάνουν ότι παραδοσιακά τα μέλη των πιο «σκληρών» τμημάτων της εργατικής τάξης διαμορφώνουν ένα τρόπο ζωής ο οποίος δίνει ιδιαίτερη σημασία στη σωματική δύναμη και την αγωνιστική ετοιμότητα για να ανταπεξέλθουν στις συνθήκες ζωής και εργασίας. Αυτά τα στρώματα αξιολογούν θετικά τους δεσμούς της συγγένειας, του τόπου και του ανδρισμού και συχνά εκφράζουν την αντίθεση τους σε άλλες ανταγωνιστικές ομάδες που βρίσκονται στην ίδια ή σε ανώτερη κοινωνική θέση. Η εμπλοκή τους σε μαχητικές συμμορίες στην αρένα των γηπέδων ενδυναμώνεται από τις εμπειρίες τους στο σπίτι και στις κοινότητες της εργατικής τάξης στις οποίες υπάρχει ελαστικός έλεγχος από τις κρατικές υπηρεσίες, την οικογένεια και την κοινότητα, λιγότερη ενοχή για την άσκηση βίας και ο νέος είναι περισσότερο εξοικειωμένος με μορφές δημόσιας βίας και επιθετικά ξεσπάσματα (Hargreaves 1992:174).

Το πρόβλημα του χουλιγκανισμού γεννιέται από μια σύνθετη αλληλόδραση διαφόρων παραγόντων ανάμεσα στους οποίους ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στις υλικές συνθήκες των χαμηλότερων στρωμάτων της εργατικής τάξης (ανεργία, χαμηλό μορφωτικό στάτους) που βιώνει ένα μεγάλο μέρος των φανατικών οπαδών, στη θέση των κοινοτήτων της εργατικής τάξης στην ευρύτερη κοινωνία και στον τρόπο με τον οποίο αυτές αντιμετωπίζονται από την ευυπόληπτη κοινωνία.

Εκτός από το ζήτημα της κοινωνικής προέλευσης των φανατικών οπαδών, οι υποστηρικτές αυτής της θεώρησης επισημαίνουν τη συμβολή του επίσημου μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου. Ο τρόπος της διαχείρισης του φαινομένου από τις κρατικές υπηρεσίες συμβάλλει στη διόγκωσή του και στην προβολή του ως μια απειλή για την κοινωνική συνοχή που ενισχύει τους φόβους των ευυπόληπτων πολιτών και καλλιεργεί ένα κλίμα ηθικού πανικού, το οποίο διευκολύνει τη λήψη κατασταλτικών μέτρων. Τα τελευταία έχουν αντίκτυπο στην ευρύτερη κοινω-

νία και πλήττουν ιδιαίτερα τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και τα εργατικά δικαιώματα. Οι προτροπές για κατασταλτικές πολιτικές αντιμετώπισης του προβλήματος δίνει χώρο σε λαϊκίστικες και αυταρχικές ερμηνείες ορισμένων κοινωνικών φαινομένων, συσκοτίζει την πραγματικότητα και αδυνατεί να απαντήσει στις πραγματικές διαστάσεις ενός κατά βάση κοινωνικού προβλήματος (Hall S, Clark C., Crichton C, Jefferson T. & Roberts B. 1978, Taylor 1982).

Στην ίδια κατεύθυνση ο Ντάνιγκ θεωρεί ότι η βίαση συμπεριφορά των χουλιγκαν συνδέεται με νόρμες ανδρισμού που διαφέρουν στο βαθμό αλλά όχι στο είδος από τις κυρίαρχες νόρμες ανδρισμού. Ο σύγχρονος χουλιγκανισμός είναι απόρροια του κατατμημένου κοινωνικού δεσμού⁵ σε ορισμένες κοινωνικές περιοχές. Για το συγγραφέα, η βία στα γήπεδα προέρχεται από τους κόλπους των οργανωμένων κλαμπ φανατικών, είναι ενδοταξική και προέρχεται από κοινωνικά στρώματα που συγκροτούν τον σκληρό πυρήνα της εργατικής τάξης. Η βία αυτή σε κάποιες περιπτώσεις προσλαμβάνει τη μορφή της αντιπαράθεσης με φορείς που εκπροσωπούν την άρχουσα τάξη (σύγκρουση με αστυνομία) και συχνά γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από οργανωμένα συμφέροντα. Η επιθετική συμπεριφορά συνιστά μια βασική πηγή προσωπικού και ομαδικού γοήτρου. Τελικά οι νόρμες του επιθετικού ανδρισμού και η αδυναμία άσκησης αυτοελέγχου έχουν ως συνέπεια διαμάχες στο γήπεδο να εκβάλλουν εύκολα στη σύγκρουση. Το ποδόσφαιρο συνιστά ένα πλαίσιο έκφρασης αυτών των αξιών, εν μέρει γιατί οι νόρμες του ανδρισμού είναι εγγενείς σε αυτό. Πρόκειται για ένα παιχνίδι-αγώνα όπου η φήμη του αρσενικού επιβεβαιώνεται ή χάνεται (Ντάνιγκ 1998:309-12).

Γενικά οι θεωρίες για την κοινωνική προέλευση της βίας έχουν τονίσει μια ιδιαίτερη συνιστώσα του προβλήματος του χουλιγκανισμού, τη σχέση της με την κουλτούρα και τις συνθήκες ζωής της εργατικής τάξης συνδέοντας το φαινόμενο με την ταξική δομή και τις κοινωνικές ανισότητες. Ας επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι το πεδίο αναφοράς στις εμπειρικές μελέτες αυτού του τύπου αφορούσε την Αγγλική εκδοχή του φαινομένου στις δεκαετίες του 1970 και 1980 και τις συνθήκες ύπαρξης της εργατικής τάξης στις μεγαλουπόλεις της χώρας. Σήμερα η ταξική συγκρότηση των ομάδων των φανατικών οπαδών φαίνεται να είναι περισσότερο πολυεδρική, κάτι που απαιτεί πιο πληθυσμιακές αναλύσεις, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση η σύνδεση των υλικών συνθηκών ύπαρξης των μελών με τις αξιακές και συμπεριφορικές επιλογές τους παραμένει ένα κρίσιμο ζήτημα στην κατανόηση του φαινομένου.

Οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου μπορούν να μας παρέχουν ορισμένες ιδέες και αναλυτικά εργαλεία στη διερεύνησή του στην Ελλάδα. Ωστόσο, μια περιεκτική μελέτη δεν μπορεί να προέλθει από μια μηχανιστική μεταφορά μιας θεωρίας, πολύ περισσότερο αν λάβουμε υπόψη μας ότι στη χώρα μας το φαινόμενο του χουλιγκανισμού με την οργανωμένη μορφή των μαχητικών συμμοριών δεν φαίνεται να έχει εξαπλωθεί στον ίδιο βαθμό με χώρες όπως η Αγγλία. Το ζητούμενο εδώ είναι να διερευνηθούν οι συνθήκες και οι αλληλεπιδραστικές διεργασίες στην κατανόηση των συγκρουσιακών πρακτικών στα γήπεδα.

5. Τα χαρακτηριστικά του κατατμημένου κοινωνικού δεσμού είναι η συγκρότηση τοπικών κοινοτήτων με σχετική φτώχεια, περιοδική πίεση από τα πάνω, έντονη ταύτιση με κλειστές ομάδες, ελάχιστα διαφοροποιημένες ασכולές, μικρή γεωγραφική κοινότητα, περιορισμένος έλεγχος συναισθημάτων της άμεσης διέγερσης, αυστηρή διάκριση συζυγικών ρόλων, ενδοοικογενειακή βία, δομική τάση συγκρότησης συμμοριών, έμφαση στην ανδρική επιθετικότητα και στις τελετουργικές επεκτάσεις της αναμέτρησης μεταξύ τοπικών συμμοριών. (Βλ. σχετικά Ντάνιγκ 1998: 301-2).

Με βάση όσα παραπάνω αναφέραμε μπορούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένες γενικότερες παρατηρήσεις που αφορούν και στην ελληνική εμπειρία. Πρώτον, το γήπεδο δεν είναι ένα πεδίο στο οποίο απλώς και μόνο αντανakλώνται βίαιες συμπεριφορές που προϋπάρχουν σε κοινωνικές ομάδες και άτομα, αλλά είναι ένας χώρος που κάτω από ορισμένες περιστάσεις συμβάλλει στην παραγωγή πρότυπων βίας, επιθετικής συμπεριφοράς και μιας ανδροκεντρικής κουλτούρας. Δεν είναι τυχαίο ότι στα γήπεδα άλλωστε συναντάμε μορφές βίαιης συμπεριφοράς που δεν συνηθίζονται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, το σπάσιμο των βιπρινών των καταστημάτων μιας περιοχής από τους οπαδούς μιας φιλοξενούμενης ομάδας ως απάντηση στις προκλήσεις των ντόπιων.⁶

Δεύτερον, η επιθετική συμπεριφορά στο γήπεδο εντάσσεται σε ένα συλλογικό πλαίσιο δράσης. Ο φανατικός οπαδός δεν λειτουργεί μόνο ως άτομο αλλά και ως μέλος μιας ιδιαίτερης φαντασιακής κοινότητας, τα μέλη της οποίας συνδέονται με δεσμούς αφοσίωσης, αλληλεγγύης και κοινής πίστης στα ιδανικά της ομάδας. Η προσβολή, η αδικία σε βάρος της αγαπημένης ομάδας λειτουργεί ως μια επιθετική πράξη που εγείρει την αξίωση της απάντησης. Οι κώδικες συμπεριφοράς του οργανωμένου οπαδού προτάσσουν την αγωνιστική υπεράσπιση των αξιών και της τιμής της αγαπημένης ομάδας. Η χρήση βίας είναι πιθανή έκβαση σε αυτές τις περιστάσεις.

Τρίτον, η προσφυγή στη γηπεδική βία δεν είναι μια μονοσήμαντη κατάσταση αλλά συνδέεται με τη διαδικασία αλληλόδρασης μιας σειράς παραγόντων, όπως οι συνθήκες ύπαρξης και βίωσης των φανατικών οπαδών, οι προσδοκίες και οι αναμονές τους από την έκβαση των ποδοσφαιρικών αναμετρήσεων, το νομοθετικό πλαίσιο και ο τρόπος εφαρμογής των κανόνων, οι στάσεις της αστυνομίας, το κλίμα που διαμορφώνουν τα ΜΜΕ, οι συμπεριφορές των αθλητικών παραγόντων και οι αποφάσεις των διαιτητών. Οι αναμονές και οι προσδοκίες για τους ρόλους των εμπλεκόμενων φορέων είναι ένας αποφασιστικός παράγοντας.⁷

Η Ελληνική πραγματικότητα

Το φαινόμενο της βίας στα γήπεδα και του χουλιγκανισμού στη χώρα μας είναι σχετικά πρόσφατο. Η βία στα γήπεδα ήταν ένα ασυνήθιστο φαινόμενο πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Μολονότι το παιχνίδι μέσα στο γήπεδο ανάμεσα στους αντιπάλους ποδοσφαιριστές

6. Οι δράσεις αυτές συνιστούν εννοματοποιημένες πρακτικές στις οποίες η βία δεν έχει το χαρακτήρα μιας ορθολογικής πράξης που συνδέεται με ατομικές σκοπιμοθηρικές επιδιώξεις, όπως είναι η κλοπή, αλλά αποσκοπεί στη συμβολική υποβάθμιση της περιοχής στην οποία βρίσκεται ο αντίπαλος και την επίδειξη δύναμης της ομάδας. Ο ενδεχόμενος συνδυασμός της κλοπής με το σπάσιμο της βιπρίνας δεν είναι ασυνήθιστος στις πρακτικές των ακραίων χουλιγκανς αλλά σε γενικές γραμμές η πρακτική αυτή δεν φαίνεται να είναι συμβατή με τα συμβολικά πρότυπα της πλειοψηφίας των φανατικών οπαδών.

7. Για παράδειγμα η πεποίθηση των οπαδών ότι η ομάδα τους πρόκειται να αδικηθεί σε ένα ντέρμπι, η απειλή της επίθεσης από αντίπαλους οπαδούς, ο φόβος των συγκρούσεων με την αστυνομία, η λήψη αυστηρών μέτρων από την τελευταία και η καλλιέργεια ενός κλίματος ηθικού πανικού από τα ΜΜΕ διαμορφώνουν ένα κλίμα καχυποψίας που ενισχύει την οργανωτική διάθεση και ετοιμότητα των φανατικών οπαδών για την αντιμετώπιση εξωτερικών επιθέσεων και το δυναμικό έλεγχο της αναμέτρησης. Μέσα σε αυτό το κλίμα ένας συνδυασμός από ορισμένα συμβάντα, όπως η υπερβολική χρήση βίας από την πλευρά της αστυνομίας, λανθασμένα σφυρίγματα του διαιτητή, φραστικές προκλήσεις από τους αντίπαλους οπαδούς μπορούν να λειτουργήσουν ως εφελκύσματα για την ανάπτυξη βίαιων αναμετρήσεων.

ήταν λιγότερο τεχνικό και περισσότερο σκληρό από ότι σήμερα, οι αντίπαλοι οπαδοί σπάνια ασκούσαν σωματική βία σε βάρος των άλλων οπαδών, η αστυνομία διέθετε ελάχιστες δυνάμεις για την τήρηση της τάξης στα ποδοσφαιρικά παιχνίδια και οι επιθέσεις οπαδών σε βάρος αστυνομικών οργάνων ήταν αδιανόητη.

Όπως σημειώνει ο Παπαγεωργίου, τα συνθήματα που ακούγονταν στις κερκίδες χαρακτηρίζονταν από μια σκωπική και χιουμοριστική διάθεση και δεν εμπεριείχαν το στοιχείο της συμβολικής βίας που παρουσιάζεται στα αντίστοιχα συνθήματα των ημερών μας, οι εκδηλώσεις που απευθύνονταν προς τους αντιπάλους στόχευαν στην υποβάθμιση της παρουσίας τους, όχι όμως και στην ακραία προσβολή ή την ταπείνωσή τους. Έτσι ήταν περιορισμένα ή και ανύπαρκτα τα υβριστικά συνθήματα για τις μάνες των φίλων της αντιπάλου ομάδας και οι ανθελληνικές προσφωνήσεις για τους αντίπαλους οπαδούς, όπως «Τούρκοι» και «Βούλγαροι». Ακόμη, η ρίψη αντικειμένων και αυτοσχέδιων βλημάτων ήταν ασυνήθιστη και το φαινόμενο της οργανωμένης και μαζικής παρουσίας συνδέσμων φανατικών οπαδών στο γήπεδο με κασκόλ, σημαίες κ.λπ. ήταν άγνωστο. Περιστατικά εκτεταμένης βίας συναντάμε μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, για παράδειγμα όταν εμφανίζεται στους οπαδούς και των δύο ανταγωνιζόμενων ομάδων μια γενικευμένη πεποίθηση ότι το παιχνίδι είναι στημένο (Παπαγεωργίου 1998: 50-1, 56).⁸

Η εμφάνιση της βίας στο γήπεδο και των συγκρούσεων ανάμεσα σε φανατικούς οπαδούς ξεκινά από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 με την επαγγελματική οργάνωση του αθλήματος και εδραιώνεται στην επόμενη. Έκτοτε αναδεικνύεται ως ένα αρνητικό φαινόμενο της ελληνικής κοινωνίας. Από τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν αντίστοιχα περιστατικά εμφανίζονται, σε μικρότερη πάντως κλίμακα, στους χώρους δύο άλλων λαοφιλών αθλημάτων τα οποία παρομοίως εισήλθαν στη φάση της επαγγελματικοποίησης: στην καλαθοσφαίριση (μπάσκετ) και την πετοσφαίριση (βόλεϊ).

Τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και οι αρχές της δεκαετίας του 1980 είναι μια περίοδος δομικών μεταβολών στο χώρο του ελληνικού ποδοσφαίρου με τη μετατροπή των ποδοσφαιρικών τμημάτων των αθλητικών σωματείων σε επαγγελματικές οργανώσεις (ΠΑΕ) το 1979, την αύξηση των επενδύσεων στο χώρο του ποδοσφαίρου από επώνυμους επιχειρηματίες και εφοπλιστές, τη ραγδαία ανάπτυξη του γραπτού αθλητικού Τύπου και την εμφάνιση της ιδιωτικής τηλεόρασης που σταδιακά θα πολλαπλασιάσει τον αριθμό των αθλητικών εκπομπών (Παπαγεωργίου 1998: 39, 55). Σε αυτήν την περίοδο εμφανίζονται ορισμένες νέες μορφές συμπεριφοράς στο χώρο των γηπέδων, ιδίως στο πλαίσιο των οργανωμένων οπαδών: οι οργανωμένες πορείες φιλάθλων, οι μαζικές εκδρομές σε εκτός έδρας παιχνίδια, η χρήση αλκοόλ και εξαρτησιογόνων ουσιών, η καταστροφή αυτοκινήτων και βιτρίνων καταστημάτων, η ανταλλαγή σεξιστικών και ρατσιστικών συνθημάτων και η εκτεταμένη χρήση σωματικής βίας.

Η ανάδυση του φαινομένου συνδέεται με τη διάδοση σχετικών προτύπων από το εξωτερικό. Εικόνες και πρότυπα αξιών και συμπεριφορών οργανωμένων οπαδών μεταφέρονται είτε από τα Μ.Μ.Ε., ιδιαίτερα από τα ιδιωτικά κανάλια που δίνουν τηλεοπτικό και ραδιοφωνικό χρόνο

8. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου συμβάντος ήταν οι βίαιες συμπεριφορές που ακολούθησαν τον ποδοσφαιρικό αγώνα Παναθηναϊκού-Ολυμπιακού στο Γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας το 1964 με τη μαζική συμμετοχή των οπαδών και των δύο ομάδων (Παπαγεωργίου 1998: 56).

στα ιδιαίτερα δημοφιλή ποδοσφαιρικά θέματα είτε από νέους που φοιτούν στο εξωτερικό και ζουν την «πολύχρωμη» ατμόσφαιρα των γηπέδων προηγμένων ποδοσφαιρικών χωρών όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Δ. Γερμανία. Η εμπορευματοποίηση του αθλήματος και η ενίσχυση του ανταγωνισμού ανάμεσα στις ΠΑΕ υπήρξε σημαντικός παράγοντας. Η ανάπτυξη συλλόγων και συνδέσμων οργανωμένων οπαδών των μεγάλων συλλόγων όχι μόνο στην πόλη-έδρα του συλλόγου αλλά και σε όλη την ελληνική επικράτεια γίνεται βασικό στοιχείο της πολιτικής των ΠΑΕ, οι πιο μεγάλες από τις οποίες διαθέτουν χρήματα και ανθρώπους για να συμβάλλουν στην άρτια οργάνωση και την ενίσχυση της δυναμικής των οπαδών.

Ο κουλιγκανισμός ως κοινωνικό φαινόμενο σε σημαντικό βαθμό εμφανίζεται στο πλαίσιο αυτών των οργανωμένων οπαδών. Ωστόσο, το φαινόμενο δεν θα πρέπει να εξεταστεί ανεξάρτητα από ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα. Υπενθυμίζουμε ότι ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο αλκοολισμός, η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών συνιστούν ευρύτερα κοινωνικά προβλήματα που διοχετεύονται και στο χώρο του ποδοσφαίρου όπου προσλαμβάνουν ιδιαίτερη μορφή επεξεργασμένα από μια κουλτούρα των φανατικών οπαδών που ενίοτε καταφύγει σε ορισμένα παρεκκλίνοντα πρότυπα. Επιπλέον, τονίζουμε ότι, συχνά, πίσω από τη βίαιη και επιθετική συμπεριφορά του δράστη στο γήπεδο υποκρύπτεται ένας κατατμημένος κοινωνικός δεσμός (Ντάνιγκ 1998), ασθενείς κοινωνικές σχέσεις, ανασφάλεια και κοινωνικές ματαιώσεις. Με άλλα λόγια πίσω από τις μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς του οπαδού κρύβεται μια διαδικασία θυματοποίησης του στο οικείο κοινωνικό περιβάλλον. Η δράση σε αυτό ακριβώς το κοινοτικό επίπεδο για την αντιμετώπιση των γενεσιουργών αιτιών της διάθεσης για επιθετική συμπεριφορά πρέπει να είναι ένας από τους στόχους αντιμετώπισης του προβλήματος.

Ο ρόλος της αστυνομίας είναι ένας άλλος παράγοντας που πρέπει να εξεταστεί. Η εμπειρία στις χώρες του εξωτερικού αλλά και στην Ελλάδα έχει δείξει ότι οι όποιες προσπάθειες καταπολέμησης της βίας εκ μέρους της αστυνομίας με ενίσχυση των κατασταλτικών μεθόδων και πρακτικών απλώς διέυρνε τον κύκλο της παράβασης. Ας σημειώσουμε εδώ ότι στις παραστάσεις του σκληροπυρηνικού οπαδού η αστυνομία προσλαμβάνεται ως βασικός εκφραστής ενός άδικου και αναποτελεσματικού κρατικού μηχανισμού και ένας συμβολικός αντίπαλος στην αρένα του γηπέδου επιζητώντας σε ορισμένες περιστάσεις την αφορμή για σύγκρουση μαζί της. Τα αστυνομικά όργανα οφείλουν να γνωρίζουν τα χαρακτηριστικά των στάσεων των οπαδών και να λειτουργούν με τέτοιο τρόπο ώστε να περιορίζονται οι πιθανότητες της καταφυγής στην άσκηση φυσικής βίας. Η αναποτελεσματικότητα των κατασταλτικών πρακτικών έχουν οδηγήσει τις αστυνομικές αρχές στην Ελλάδα αλλά και στις χώρες του εξωτερικού σε ηπιότερες παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση ενός περισσότερο διακριτικού ελέγχου των φανατικών οπαδών.

Η εμπειρία της χρήσης σύγχρονων τεχνολογικών μέσων για τον έλεγχο της εισόδου στις κερκίδες των θεατών κροτίδων, φωτοβολίδων, πετρών και άλλων επικίνδυνων αντικειμένων καθώς επίσης και η ηλεκτρονική παρακολούθηση βίαιων περιστατικών φαίνεται να υπήρξε αποτελεσματική στις χώρες που εφαρμόστηκε. Ωστόσο θεωρούμε σκόπιμο αυτή η πρακτική να διαμορφώνεται σε ένα συναινετικό πλαίσιο με τη συνεργασία των εμπλεκόμενων φορέων και να μην εκβάλλει σε μια στρατηγική επιτήρησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς που περιορίζει τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα.

Φαινομενολογία της βίας στα γήπεδα από νέους και έφηβους στην περίοδο 1996- 2002

Από στοιχεία που διαθέτουμε για τη φαινομενολογία των εγκληματικών πράξεων που αφορούν παραβάσεις του Ν. 1646/86 «Περί Εξωσχολικού Αθλητισμού και Βίας στα Γήπεδα» από νέους και έφηβους στην περίοδο 1996-2000⁹ μπορούμε να συνάγουμε ορισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις, αφού προηγουμένως επισημάνουμε ότι αυτές οι παραβάσεις αφορούν την πιο συνηθισμένη παράβαση οπαδών και όχι το σύνολο των παράνομων ενεργειών στα γήπεδα, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν ευρύτερα αδικήματα, όπως η κατοχή και χρήση ναρκωτικών ουσιών. Για τα τελευταία δεν έχουμε συγκεκριμένα στοιχεία, αφού στο σύνολο των παραβάσεων κάθε έτους δεν αναφέρονται ως ξεχωριστή κατηγορία όσα διαπράχθηκαν στη διάρκεια ή πριν από την τέλεση αθλητικών γεγονότων.

Κρίνοντας από στοιχεία που έχουμε μόνο για την περίοδο 2001-2002 από αστυνομικά έγγραφα για συλλήψεις παραβατών προκύπτει ότι οι παραβάσεις του Ν. 1646/86 «Περί Εξωσχολικού Αθλητισμού και Βίας στα Γήπεδα» συνδυάζονται με παραβάσεις των παρακάτω Νόμων και Άρθρων: Ν. 456/76, «Περί φωτοβολίδων και Πυροτεχνημάτων», Ν. 2168/93 «Περί όπλων και φωτοβολίδων», Ν. 1279/87 «Περί Ναρκωτικών», 361 ΠΚ (εξύβριση), Άρθρο 198 ΠΚ (κακόβουλη βλασφημία), Άρθρο 189 Π.Κ. (διατάραξη κοινής ειρήνης), Άρθρο 382 Π.Κ. (διακεκριμένη περίπτωση φθοράς).

Σε σχέση με τις παραβάσεις του Ν. 1646/86 στο χώρο των ανήλικων παραβατών η εξέλιξη την περίοδο 1996 έως 2001 παρουσιάζεται στον ακόλουθο Πίνακα.

Πίνακας 1
Αδικήματα που διαπράχθηκαν στα ελληνικά γήπεδα
από ανήλικους την περίοδο 1996-2001.

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΔΡΑΣΤΩΝ	ΗΛΙΚΙΑ 7-12	ΗΛΙΚΙΑ 13-17
1996	102	107	:	:
1997	57	66	:	:
1998	78	85	:	:
1999	79	101	2	99
2000	9	9	0	9
2001	28	49	1	48
2002::	13	15	0	15

Πηγή: Πίνακες που δείχνουν την παραβατικότητα ανηλίκων για τα έτη 1997-2002. Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, Κλάδος Αστυνομικής Ασφάλειας και Τάξης, Τμήμα 3.

: Δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία

:: Τα στοιχεία αφορούν μόνο το πρώτο τετράμηνο του έτους.

9. Τα στοιχεία προέρχονται από αρχειακό υλικό του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης, Κλάδος Αστυνομικής Ασφάλειας και Τάξης.

Στοιχεία που αφορούν τις παραβάσεις του Ν. 1646/86 όχι μόνο από ανήλικους παραβάτες αλλά και νέους 18-25 ετών έχουμε για την περίοδο 2000-2002. Τα δεδομένα αυτά απεικονίζονται στον Πίνακα 2:

Πίνακας 2
Αδικήματα την περίοδο 2000-2002
διαπραχθέντα από άτομα ηλικίας μέχρι και 25 ετών

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΔΡΑΣΤΩΝ	ΑΝΗΛΙΚΟΙ	ΗΛΙΚΙΑ 18-21	ΗΛΙΚΙΑ 22-25
2000	51	9	33	9
2001	133	49	43	41
2002:	75	15	19	41
ΣΥΝΟΛΑ	259	73	95	91

Πηγή: Πίνακες που δείχνουν την παραβατικότητα ανηλίκων, νέων ηλικίας 18-21 και 22-25 για τα έτη 2000-2001 και 2002. Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, Κλάδος Αστυνομικής Ασφάλειας και Τάξης.

:Τα στοιχεία δεν αφορούν ολόκληρο το έτος

Εξετάζοντας την εξέλιξη του αριθμού των περιστατικών στην περίοδο 1996-2002, για τους ανήλικους παραβάτες διαφαίνεται μια ελαφρώς καθοδική τάση γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί είτε με τη χαλάρωση του αστυνομικού ελέγχου ως αποτέλεσμα των νέων στρατηγικών ηπιότερης αντιμετώπισης του προβλήματος είτε με τη σταδιακή ύφεση του φαινομένου, με την πρώτη ερμηνεία να είναι πιο πιθανή. Στα αξιοσημείωτα των ευρημάτων είναι η ύπαρξη ανηλίκων παραβατών σε πολύ μικρή ηλικία (7-12).

Μελετώντας τα στοιχεία της περιόδου 2000-2002 τα οποία αφορούν την ηλικία, το φύλο και τον τόπο προέλευσης των δραστών διαπιστώνουμε ότι από ένα σύνολο 259 δραστών, το 28,18% είναι ανήλικοι, το 36,67% ενήλικοι από 18 έως 21 ετών και το 35,13% είναι ενήλικοι ηλικίας 22 έως 25 ετών. Επισημαίνουμε στο σημείο αυτό τη σημαντική αντιπροσώπευση των ανηλίκων στο σύνολο των παραβατών αλλά και το πολύ υψηλό ποσοστό των ατόμων ανάμεσα στα 18 και 21 που βρίσκονται σε μια κρίσιμη περίοδο ενηλικίωσης που συνδέεται με τη λήψη αποφάσεων που αφορούν το μέλλον τους σε σχέση με το επάγγελμα, τη μόρφωση και την αυτονομία.

Από τη σκοπιά του τόπου διάπραξης του αδικήματος, η πλειονότητα των περιστατικών (55,43%) έλαβε χώρα στην Αθήνα, το 22,28% στη Θεσσαλονίκη και το υπόλοιπο 22,28% αφορά διάσπαρτα περιστατικά σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας, χωρίς να διαφαίνεται κάποια ανησυχητική συγκέντρωση περιστατικών σε κάποια από τις τελευταίες. Αυτή η γεωγραφική διασπορά αντανακλά τη συγκέντρωση του φαινομένου στα δύο πιο μεγάλα γεωγραφικά συγκροτήματα της χώρας όπου βρίσκονται οι έδρες των πιο δημοφιλών ποδοσφαιρικών ομάδων και η πλειοψηφία των οπαδών τους. Η ύπαρξη περιστατικών βίας σε επαρχιακές πόλεις συνδέεται είτε με τη μετακίνηση οπαδών των μεγαλύτερων ομάδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης σε αυτές και στις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα με ντόπιους οπαδούς είτε σε αναμετρήσεις που έχουν το χαρακτήρα τοπικού ντέρμπι. Τέλος από τη σκοπιά του φύλου, από τα διαθέσιμα στοιχεία στην περίοδο 1999-2002, διαφαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των δραστών είναι άνδρες, ωστόσο καταγράφονται και έξι περιστατικά γυναικών γεγονός που μαρτυρεί ότι ο χουλιγκανισμός δεν είναι αποκλειστικά ανδρική υπόθεση.

Στοιχεία για το κοινωνικό προφίλ των ατόμων που εμπλέκονται σε περιστατικά βίας δεν αναφέρονται στα υπάρχοντα δεδομένα, αλλά από την καταγραφή περιστατικών συλλήψεων οπαδών από την πλευρά της αστυνομίας την περίοδο 2001-2 φαίνεται ότι αυτό είναι πολυεδρικό. Οι συλληφθέντες φέρεται να δήλωσαν τα εξής επαγγέλματα ή ιδιότητες: ιδιωτικός υπάλληλος, δημόσιος υπάλληλος, οικοδόμος, ελαιοχρωματιστής, υδραυλικός, χαμηλόβαθμος στρατιωτικός, μαθητής, ανεπάγγελτος, επιχειρηματίας.

Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στη διερεύνηση ορισμένων ποιοτικών χαρακτηριστικών της βίας στα ελληνικά γήπεδα που προκύπτουν από την επεξεργασία αρχειακού υλικού της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αθηνών και αφορά ζητήματα πρόληψης και αντιμετώπισης ορισμένων συμβάντων βίας που έλαβαν χώρα στην αθλητική περίοδο 2001-2002.

Η πλειονότητα των σοβαρών επεισοδίων στα ελληνικά γήπεδα σε αυτό το χρονικό διάστημα έλαβε χώρα στο χώρο του ποδοσφαίρου. Συμβάντα βίας μικρότερης έντασης παρατηρήθηκαν ακόμα σε παιχνίδια μεγάλων ομάδων στο μπάσκετ και το βόλεϋ (αναφέρουμε ως παράδειγμα το παιχνίδι ΑΕΚ-Παναθηναϊκός στο Γ.Μόσχος στις 13-10-2001).¹⁰ Από μια ανάλυση των δεδομένων που έχουμε για τα περιστατικά βίας διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα εκτεταμένα περιστατικά στο χώρο του ποδοσφαίρου έγιναν σε τρεις κατηγορίες ποδοσφαιρικών συναντήσεων: πρώτον, στους αγώνες ανάμεσα στις μεγάλες ομάδες της Αθήνας (Ολυμπιακός, Παναθηναϊκός και ΑΕΚ) στο λεκανοπέδιο της Αττικής, δεύτερον, στα παιχνίδια των μεγάλων ομάδων της Αθήνας με τις αντίστοιχες της Θεσσαλονίκης, κυρίως στη συμπρωτεύουσα και τρίτον, στα τοπικά παραδοσιακά ντέρμπυ των ομάδων της Θεσσαλονίκης. Μικρότερης έκτασης επεισόδια παρατηρήθηκαν σε παιχνίδια ομάδων της Θεσσαλονίκης με λιγότερο ισχυρές ομάδες του λεκανοπεδίου (αναφέρω ενδεικτικά τα παιχνίδια του ΠΑΟΚ με τον Πανιώνιο και τον Ιωνικό στην Αθήνα) και σε παιχνίδια επαρχιακών ομάδων με ικανό αριθμό υποστηρικτών στη Β' Εθνική (π.χ. στο παιχνίδι Πανελευσινιακού και Ιωαννίνων στην Ελευσίνα στις 31-3-2002). Επεισόδια επίσης έλαβαν χώρα σε συναντήσεις των ισχυρών ομάδων του κέντρου, κυρίως του Ολυμπιακού, με μικρότερες επαρχιακές ομάδες, όπως με τον ΟΦΗ (9-12-2001) και την Ξάνθη (10-3-2002), στην έδρα των τελευταίων.

Από ό,τι φαίνεται, η πρόκληση βίαιων περιστατικών εμφανίζεται στις περιπτώσεις των παιχνιδιών που έχουν σημαντικό βαθμολογικό ενδιαφέρον κάτι που ενισχύει την ένταση του φανατισμού ανάμεσα στις ανταγωνιζόμενες ομάδες και είναι πιο πιθανή στις αναμετρήσεις ομάδων που έχουν μια παράδοση αντιπαλότητας. Το πλαίσιο των σχέσεων που υπάρχει ανάμεσα σε διάφορες ομάδες και ο βαθμός αντιπαλότητας ανάμεσα στους φίλους και υποστηρικτές ορισμένων σωματείων είναι ένας παράγοντας που επιδρά στην πρόκληση επεισοδίων. Για ορισμένες ομάδες αυτό το πλαίσιο έχει διαμορφώσει ένα είδος παραδοσιακής βεντέτας. Τα παραδείγματα είναι πολλά, αναφέρω ενδεικτικά τις σχέσεις ανάμεσά στον Ολυμπιακό και τον

10. Στο χώρο του μπάσκετ θα πρέπει να επισημανθεί ένα βίαιο περιστατικό με ασυνήθιστο χαρακτήρα για τα αθλητικά δρώμενα. Πρόκειται για την οργανωμένη επίθεση οπαδών του Ολυμπιακού σε βάρος της αποστολής της ομάδας του Παναθηναϊκού κατά τη διάρκεια της μετακίνησης της στη Λ. Συγγρού με κατεύθυνση το ΣΕΦ για τη διεξαγωγή του παιχνιδιού της ομάδας τους με τον Ολυμπιακό στις 13-5-2002. Το αποτέλεσμα των επεισοδίων ήταν ο τραυματισμός αθλητών του Παναθηναϊκού και η αναβολή του αγώνα. Σε αυτό το περιστατικό αντικείμενο της επιθετικής συμπεριφοράς δεν ήταν οι αντίπαλοι οπαδοί αλλά μια αποστολή επαγγελματιών αθλητών και σε περιοχή που βρισκόταν μακριά από τον τόπο διεξαγωγής της αναμέτρησης. Από τότε και μετά δεν υπήρξε αντίστοιχο περιστατικό στο χώρο του μπάσκετ.

Παναθηναϊκό, τον Ολυμπιακό και τον ΠΑΟΚ, τον Παναθηναϊκό και τον Άρη. Αυτό το συγκρουσιακό πλαίσιο έχει διαμορφωθεί στο παρελθόν και συσχετίζεται τόσο με ποδοσφαιρικά συμβάντα όσο και ευρύτερες κοινωνικές αντιθέσεις, η διερεύνηση των οποίων είναι έξω από τους στόχους του παρόντος κειμένου, και έχει παγιωθεί στις συνειδήσεις των οπαδών στο πέρασμα του χρόνου. Ωστόσο, τα δίκτυα των σχέσεων των ομάδων είναι ρευστά αφού εμπορικές σκοπιμότητες και πολιτικές των διοικήσεων των ποδοσφαιρικών εταιριών μπορούν να επανακαθορίζουν τα πλαίσια των σχέσεων, τις φιλίες και τις έχθρες ανάμεσα στα σωματεία.

Τα παραδοσιακά ντέρμπυ στο λεκανοπέδιο Αττικής υπήρξαν συνηθισμένοι χώροι πρόκλησης επεισοδίων. Σε όλα τα παιχνίδια ανάμεσα στον Ολυμπιακό, τον Παναθηναϊκό και την ΑΕΚ υπήρξαν συγκρούσεις ανάμεσα σε οπαδούς πριν και μετά τη διάρκεια των αγώνων έξω από το γήπεδο, ενώ κατά τη διάρκεια των αγώνων ρίχτηκαν κροτίδες, βεγγαλικά και φωτοβολίδες. Επεισόδια αυτής της έκτασης είναι ο συνηθισμένος κανόνας στα παιχνίδια των βασικών διεκδικητών των ποδοσφαιρικών τίτλων στη χώρα (πρωτάθλημα και κύπελλο).

Σοβαρά και μεγάλης έντασης συμβάντα βίας έλαβαν χώρα στη διάρκεια του παιχνιδιού Παναθηναϊκός- Ολυμπιακός στο γήπεδο Απ. Νικολαΐδης στις 24-3-2002. Ορισμένες πραγματολογικές παρατηρήσεις έχουν εδώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στη διαδικασία διαμόρφωσης των επεισοδίων ο ρόλος του ηλεκτρονικού και του έντυπου Τύπου και των ποδοσφαιρικών παραγόντων ήταν σημαντικός. Πριν από τη διεξαγωγή του εν λόγω παιχνιδιού είχε διαμορφωθεί ένα κλίμα συμβολικής βίας με εμπρηστικές δηλώσεις εκατέρωθεν και αλληλοκατηγορίες από επώνυμους φίλους των δύο ομάδων. Το κλίμα φορτίστηκε ακόμη περισσότερο μέσα από τα δημοσιεύματα των φιλικών αθλητικών εφημερίδων των δύο ομάδων και τις εκπομπές τηλεοπτικών καναλιών που έδωσαν βήμα στους εμπλεκόμενους φορείς για τις διαφωνίες των δύο ΠΑΕ για τον τρόπο κατανομής των ειστηρίων ανάμεσα στους οπαδούς τους.

Σε αυτό το ανταγωνιστικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί η γενικευμένη καχυποψία των φίλων και οπαδών του Παναθηναϊκού για την ενδεχόμενη αδικία σε βάρος της ομάδας τους λειτούργησε ως μια αυτο-εκπληρούμενη προφητεία (self-fulfilling prophesy). Το συγκρουσιακό κλίμα που είχε δημιουργηθεί με τις ανακοινώσεις και τις αντιπαραθέσεις επηρέασε τη διεξαγωγή του παιχνιδιού που έγινε σε ένα περιβάλλον φανατισμού και οξύτητας. Σε αυτήν την κατάσταση ένα περιστατικό, όπως ήταν το πέναλτυ που δόθηκε σε βάρος της γηπεδούχου ομάδας από το διαιτητή Ευθυμιάδη κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της καθυστέρησης του παιχνιδιού, αποτέλεσε το έναυσμα για την πρόκληση εκτεταμένων επεισοδίων εντός αγωνιστικού χώρου εις βάρος του διαιτητή και ορισμένων ποδοσφαιριστών της φιλοξενούμενης ομάδας.

Περιορισμένα επεισόδια στην Αθήνα έλαβαν χώρα και σε παιχνίδια των μεγάλων ομάδων του κέντρου με αντίστοιχες της Θεσσαλονίκης με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το παιχνίδι Ολυμπιακός-ΠΑΟΚ στο ΟΑΚΑ στις 17-2-2002. Αντίστοιχα στη συμπρωτεύουσα βίαια περιστατικά διαδραματίστηκαν τόσο στα παιχνίδια των ομάδων της πόλης με τις μεγάλες ομάδες του κέντρου, ιδιαίτερα με τον Ολυμπιακό (σημαντικά επεισόδια έλαβαν χώρα στα παιχνίδια ΠΑΟΚ - Ολυμπιακός στο γήπεδο Τούμπας στις 14-10-2001, Ηρακλής - Ολυμπιακός στις 10-4-2002 και Αρης- ΑΕΚ στις 7-4-2002 στο Χαριλάου) όσο και στα παραδοσιακά ντέρμπυ της Θεσσαλονίκης, ιδιαίτερα στα παιχνίδια ΠΑΟΚ και Άρη.

Από ό,τι προκύπτει από τα σχετικά στοιχεία, οι πιο συνηθισμένες μορφές παραβατικής συμπεριφοράς που παρατηρήθηκαν στη διάρκεια επεισοδιακών αγώνων ήταν οι εξής: φθορές σε καθίσματα, οργανωμένες επιθέσεις σε αστυνομικούς, ρίψη φωτοβολιδών, κροτίδων και βεγγαλικών, κατοχή και χρήση ναρκωτικών ουσιών, επιθέσεις με χρήση εκτεταμένης σωματικής βίας σε βάρος αντίπαλων οπαδών, εξυβρίσεις, χρήση υβριστικών, ρατσιστικών, ανθελληνικών και εθνικιστικών συνθημάτων. Η δράση των οργανωμένων οπαδών συχνά επεκτάθηκε και εκτός γηπέδων με επιθέσεις σε σταθμευμένα αυτοκίνητα, καταστροφές βπρινών καταστημάτων, επιθέσεις σε οπαδούς άλλων ομάδων, σε σταθμούς και συρμούς του ΗΣΑΠ κ.α.

Πολλά περιστατικά βίας διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της διαδρομής των μετακινούμενων οργανωμένων οπαδών μεγάλων ομάδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης σε εκτός έδρας παιχνίδια των ομάδων τους. Σε ελέγχους που έλμαν οργανωμένων οπαδών διαπιστώθηκαν παραβάσεις του νόμου για τη χρήση και κατοχή ναρκωτικών ουσιών. Επίσης, σημειώθηκαν περιστατικά οργανωμένης βίαιης επίθεσης οπαδών μιας ομάδας σε βάρος άλλης ομάδας.

Τα πιο σημαντικά από αυτά ήταν τα ακόλουθα:¹¹

- ◆ Επίθεση οπαδών του Ολυμπιακού σε βάρος των οπαδών της ΑΕΚ με βόμβες μολότοφ, σιδερολοστούς, ρόπαλα και πέτρες που μετέβαιναν στο Ηράκλειο για παιχνίδι με τον ΟΦΗ στον σταθμό του ΗΣΑΠ του Νέου Φαλήρου στις 17-11-2001. Η αστυνομία δεν είχε ενημερωθεί για τη μαζική μετακίνηση των οπαδών της ΑΕΚ στον Πειραιά.
- ◆ Επίθεση οπαδών του Ολυμπιακού που μετέβαιναν στη Θεσσαλονίκη για την παρακολούθηση παιχνιδιού της ομάδας τους σε βάρος οπαδών του Άρη που ήταν καθ' οδόν προς Αθήνα, στο Νομό Φθιώτιδος, με φθορές στους υαλοπίνακες και στο αμάξωμα και αργότερα σε βάρος λεωφορείων οπαδών του Ηρακλή που επίσης μετέβαιναν στην Αθήνα στις 14 και 15-10-2001.
- ◆ Επίθεση φιλάθλων του Ολυμπιακού εναντίον οπαδών του Ηρακλή με βόμβες μολότοφ στις 22-9-2001 στη συμβολή της Αττικής οδού και της εθνικής οδού Αθηνών -Λαμίας.
- ◆ Επίθεση οπαδών της ΑΕΚ με ρίψη πετρών και αντικειμένων και ανταπόδοση από τους οπαδούς της δεύτερης ομάδας πριν την έναρξη του αγώνα βόλβι ανάμεσα στην ΑΕΚ και τον Παναθηναϊκό στο Γήπεδο Γ. Μόσχος στις 13-10-2001.
- ◆ Επίθεση οπαδών της ΑΕΚ κατά αστυνομικών δυνάμεων στο σταθμό ΗΣΑΠ Περισοού με πέτρες, ρόπαλα, μπουκάλια, σίδερα και βόμβες μολότοφ κατά τη διάρκεια της μετακίνησης τους προς το ΟΑΚΑ για την παρακολούθηση του ποδοσφαιρικού αγώνα πρωταθλήματος Α' Εθνικής μεταξύ Ολυμπιακού και ΑΕΚ στις 20-4-2002.

Ένα άλλο, όχι λιγότερο σημαντικό, πρόβλημα είναι η συχνή συμμετοχή επώνυμων παραγόντων στα περιστατικά βίας και η άκριτη υπεράσπιση με δογματικές και μονοδιάστατες προσεγγίσεις των συμφερόντων της ομάδας τους. Από αυτήν την σκοπιά το παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι διοικητικοί παράγοντες χειρίζονται ζητήματα που έχουν να κάνουν με την πρόκληση επεισοδίων από τους φανατικούς τους οπαδούς μαρτυρεί μια διάθεση μετατόπισης των ευθυνών σε τρίτους και τη στερεοτυπική πρόσληψη της δυσμενούς μεταχείρισης της ομάδας τους από τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Ακόμη και όταν η ευθύνη των οπαδών είναι εξό-

11. Τα περιστατικά αυτά έχουν καταγραφεί σε σχετικά έγγραφα του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης, Διεύθυνση Γενικής Αστυνομίας, Τμήμα 3.

φθαλμν,¹² η ευθεία ρήξη με τους οργανωμένους συνδέσμους και η καταδίκη των αρνητικών για τα συμφέροντα της ομάδας πρακτικών αποφεύγεται. Ας σημειώσουμε εδώ ότι οι αθλητικοί παράγοντες, όπως και οι ποδοσφαιριστές αποτελούν σημαίνοντα πρόσωπα στο χώρο του αθλητισμού, έτσι οι συμπεριφορές τους έχουν σημαντική επιρροή στους οργανωμένους συνδεσμίτες και η κατεύθυνση της δράσης τους μπορεί να ενισχύσει ή να αποτρέψει την επιθετική συμπεριφορά.

Η μετακίνηση των οπαδών είναι μια από τις αιτίες πρόκλησης επεισοδίων και προς αυτήν την κατεύθυνση έχει θεσμοθετηθεί, κατόπιν προτροπών των αστυνομικών αρχών προς την αρμόδια επιτροπή Αντιμετώπισης Βίας της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού, ο περιορισμός του ποσοστού των εισιτηρίων που μπορούν να διαθέσουν οι γηπεδούχες στις φιλοξενούμενες ομάδες από 30% που ήταν στο παρελθόν σε 5%. Αυτή η εξέλιξη σε συνδυασμό με τις αυστηρές διατάξεις σε βάρος των Ποδοσφαιρικών Εταιριών σε περιπτώσεις διάπραξης επεισοδίων των οπαδών τους, με τη λογική της συλλογικής ευθύνης, φαίνεται να έχει περιορίσει τα επεισόδια και να έχει οδηγήσει ορισμένες ΠΑΕ να αποφεύγουν να πάρουν εισιτήρια για τους οπαδούς τους στα εκτός έδρας παιχνίδια.¹³ Ωστόσο, το φαινόμενο της ποδοσφαιρικής αναμέτρησης χωρίς οπαδούς της φιλοξενούμενης ομάδας δεν μαρτυρεί μια χώρα με προηγμένη ποδοσφαιρική κουλτούρα αφού περιορίζει την πολυμορφία της αθλητικής συνάντησης και τη συνύπαρξη αντίπαλων φιλάθλων που είναι ιστορικά ένα αναπόσπαστο στοιχείο της αθλητικής πρακτικής και θέτει ένα ζήτημα νομιμότητας σε σχέση με την ελεύθερη μετακίνηση των πολιτών.

Ως προς το ζήτημα του προληπτικού ελέγχου των μετακινούμενων οπαδών, μέσα από τα αστυνομικά έγγραφα διαπιστώνεται η ολιγωρία και η μη ειλικρινής συνεργασία των εμπλεκόμενων ομάδων και διοργανωτριών αρχών σε ότι αφορά την οργάνωση των μετακινούμενων οπαδών εκ μέρους της αστυνομίας σε εκτός έδρας παιχνίδια. Τα δύο παραδείγματα που αναφέρουμε παρακάτω είναι ενδεικτικά. Το πρώτο αφορά το περιστατικό της μετακίνησης οπαδών του Ολυμπιακού στη Θεσσαλονίκη για το παιχνίδι της ομάδας τους στις 3-2-2002. Σε αυτό η Αστυνομία είχε ειδοποιηθεί με σχετικό έγγραφο της ΠΑΕ Ολυμπιακός για τη μετακίνηση 2.000 οπαδών της από την Αθήνα με 25 μισθωμένα λεωφορεία που θα ξεκινούσαν στις 5:00 από την Πλατεία Καραϊσκάκη με τη συνοδεία αστυνομικών οργάνων τα οποία θα διενεργούσαν προληπτικούς ελέγχους. Όπως όμως διαπιστώθηκε, από την εν λόγω Πλατεία ξεκίνησαν μόνο 3 λεωφορεία. Άλλα 23 λεωφορεία δεν προσήλθαν στο χώρο επιβίβασης αλλά ξεκίνησαν από διαφορετικά σημεία της Αττικής με δική τους πρωτοβουλία χωρίς τη συνοδεία αστυνομικών οργάνων κάτι που ενισχύει τις πιθανότητες για πρόκληση επεισοδίων.¹⁴

12. Αναφέρω ενδεικτικά τα επεισόδια των οπαδών του Ολυμπιακού σε βάρος των φιλάθλων του Εργοτέλη στο Παγκρήτιο Στάδιο και του Άρη σε βάρος των παικτών του Ηρακλή στο γήπεδο Χαριλάου στην αγωνιστική περίοδο 2004-05.

13. Την τακτική αυτή ακολουθεί σε όλες τις εκτός έδρας αναμετρήσεις της περιόδου 2005-6 ο Παναθηναϊκός ενώ και ο Ολυμπιακός δεν παραλαμβάνει εισιτήρια για τους οργανωμένους οπαδούς του στα εκτός έδρας ντέρμπι στο λεκανοπέδιο Αττικής.

14. Βλ. σχετικά, Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, Διεύθυνση Γενικής Αστυνομίας, Τμήμα 3, "Μετακινήσεις φιλάθλων κατά τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικού αγώνα Α' Εθνικής μεταξύ των ομάδων Ηρακλή - Ολυμπιακού στη Θεσσαλονίκη» (Κυριακή 3-2-2002), 9-2-2002.

Το δεύτερο αφορά τη μετακίνηση οπαδών του ΠΑΟΚ στην Αθήνα για την παρακολούθηση του παιχνιδιού της ομάδας τους με τον Ολυμπιακό στο ΟΑΚΑ στις 17-2-2002. Η Αστυνομική Διεύθυνση είχε ενημερωθεί από την ΠΑΕ ΠΑΟΚ για τη μετακίνηση οργανωμένων οπαδών με τουλάχιστον 70 λεωφορεία από τα διόδια Αφιδνών στις 14:30 της 17-2-2002 αλλά τελικά αναχώρησαν από το σταθμό μόνο 46 λεωφορεία. Επίσης, οι παράγοντες του ΠΑΟΚ δεν είχαν ειδοποιήσει την Αστυνομία για τη συγκέντρωση και μετάβαση οπαδών της ομάδας τους που κατοικούσαν στην Αθήνα από την Πλατεία Αττικής στο ΟΑΚΑ με αποτέλεσμα την πρόκληση επεισοδίων στην εν λόγω περιοχή με οπαδούς του Ολυμπιακού.¹⁵ Από ότι φαίνεται η έλλειψη ενός θεσμοθετημένου κανονιστικού πλαισίου που θα καθορίζει σαφείς υποχρεώσεις και κυρώσεις στις ΠΑΕ και τους οργανωμένους οπαδούς που δεν συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές στην πρόληψη των επεισοδίων διαιωνίζει και ενισχύει το πρόβλημα της συλλογικής βίας που παρατηρείται στα γήπεδα.

Βασικές επισημάνσεις και προτάσεις

Η περιορισμένη έρευνα για τη βία στα γήπεδα δεν μας επιτρέπει να έχουμε ασφαλή συμπεράσματα για την κοινωνιογέννηση του φαινομένου στην Ελλάδα. Ωστόσο μπορούμε να συνοψίσουμε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις: Το φαινόμενο της βίας στη χώρα μας δεν εμφανίστηκε με τη μορφή ενός εκτεταμένου χουλιγκανισμού και δεν φαίνεται να αρθρώθηκε με εγκληματικές πρακτικές οργανωμένων συμμοριών, όπως συνέβη σε ορισμένες χώρες του εξωτερικού. Η εμφάνιση του φαινομένου χρονολογείται από τη δεκαετία του 1980 και συνδέεται με την ενίσχυση του ανταγωνισμού των ποδοσφαιρικών ομάδων, την επαγγελματικοποίηση του ποδοσφαίρου, την οργάνωση και την επέκταση των συνδέσμων φανατικών οπαδών και τη μαζική μετακίνηση τους σε γήπεδα. Η αναποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου από την Πολιτεία μέσα από συνεχείς νομοθετικές και διοικητικές παρεμβάσεις που διαμόρφωσαν ένα ρευστό νομοθετικό πλαίσιο που βρισκόταν πάντα σε αμφισβήτηση, η «οπαδική» νοοτροπία των αθλητικών παραγόντων και η δραματοποιημένη και λαϊκίστικη προβολή της βίας από τα ΜΜΕ φαίνεται να έχουν συμβάλει στη συντήρηση του φαινομένου.

Το φαινόμενο της βίας στα γήπεδα δεν εκτείνεται σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου. Επικεντρώνεται στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης στα οποία υπάρχουν οι πιο μεγάλες ΠΑΕ με οπαδούς σε όλη την Ελλάδα. Αντίθετα σε μικρότερες πόλεις ακόμη και όταν υπάρχουν ομάδες Α' Εθνικής (Ηράκλειο, Ξάνθη, Λάρισα) το φαινόμενο περιορίζεται στις περιπτώσεις οργανωμένης παρουσίας οπαδών μεγάλων ΠΑΕ στην πόλη για ποδοσφαιρικό ματς με τον τοπικό σύλλογο. Επεισόδια μικρότερης έκτασης λαμβάνουν χώρα και σε ποδοσφαιρικές συναντήσεις σε μικρότερες κατηγορίες, ακόμη και στο ερασιτεχνικό, ιδίως σε τοπικά ντέρμπυ όπου συχνά συναντάμε το φαινόμενο μιας παραδοσιακής έχθρας ανάμεσα σε αντίπαλα τοπικά σωματεία. Αυτές οι αντιπαλότητες συνήθως αντανakλούν ευρύτερες κοινωνικές αντιθέσεις ανάμεσα σε πόλεις, περιοχές ή γεγονιές, έτσι οι πρακτικές των ελληνικών οπαδών σε σημαντικό βαθμό προσδιορίζονται από τις τοπικές ιδιαιτερότητες και εκφράζονται με ιδιαίτερες κοινωνικές στάσεις.

15. Βλ. σχετικά, Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, Διεύθυνση Γενικής Αστυνομίας, Τμήμα 3, «Μετακινήσεις φιλάθλων κατά τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικού αγώνα Α' Εθνικής μεταξύ των ομάδων Ολυμπιακού - ΠΑΟΚ» (Κυριακή 17-2-2002).

Για παράδειγμα οι στάσεις που χαρακτηρίζουν τους οπαδούς μεγάλων ομάδων της Θεσσαλονίκης απέναντι στις Αθηναϊκές εδράζονται σε μια αίσθηση αδικίας για την προβαλλόμενη μεροληπτική αντιμετώπιση των ομάδων τους σε σχέση με αυτές του λεκανοπεδίου της Αττικής από τα κέντρα εξουσίας που εδρεύουν στο κέντρο και ελέγχουν τη λήψη αποφάσεων στον ποδοσφαιρικό χώρο και σε κάποιο βαθμό αντανakλούν ευρύτερες συμβολικές και κοινωνικές διαφορές που εγγράφονται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των κατοίκων των δύο πόλεων. Μολονότι αυτή η αίσθηση αδικίας, ιδιαίτερα στο χώρο του ποδοσφαίρου, βασίζεται σε κάποιο βαθμό σε πραγματικά γεγονότα, η συνεχής επίκλησή της από επώνυμους υποστηρικτές των ομάδων της συμπρωτεύουσας δημιουργεί ένα ιδεολογικό υπόβαθρο που σε συμβολικό επίπεδο διευκολύνει και δίνει έρεισμα στην ανάπτυξη της βίαιης συμπεριφοράς.

Η ύπαρξη του φαινομένου στα μεγάλα αστικά κέντρα δεν είναι ασύνδετη με τις αγχογόνες συνθήκες ζωής, τις κοινωνικές ανισότητες, τη φτώχεια και την ανεργία που παρατηρούνται σε ορισμένες περιοχές του αστικού χώρου. Μια έρευνα για την κοινωνική προέλευση και την οικονομική κατάσταση των οργανωμένων οπαδών ενδεχομένως θα μας έδειχνε ενδιαφέροντα στοιχεία προς αυτήν την κατεύθυνση.

Μια απλοϊκή άποψη που είναι εξαιρετικά δημοφιλής και στη χώρα μας εντοπίζει το πρόβλημα της βίας στα γήπεδα σε μια μικρή μερίδα οργανωμένων οπαδών, η οποία πηγάζει στα γήπεδα «για να τα σπάσει» εκτονώνοντας με αυτόν τον τρόπο μια προϋπάρχουσα εσωτερική επιθετικότητα. Μολονότι, όπως τονίσαμε και σε άλλο σημείο αυτής της εργασίας, μια μερίδα φανατικών οπαδών προέρχεται από ένα οικογενειακό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από προβληματικές καταστάσεις και ορισμένοι φαίνεται να εμπλέκονται σε ευρύτερες παραβατικές συμπεριφορές, η βία στα γήπεδα συνιστά ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που στις πιο εκτεταμένες του μορφές, εμπλέκει ευρύτερες ομάδες φανατικών οπαδών, ευπόληπτους πολίτες, πρόεδρους και επώνυμους παράγοντες.

Η εμπειρία ακραίων επεισοδίων στην ελληνική πραγματικότητα δείχνει πως οι συνθήκες διεξαγωγής των αγώνων συχνά χαρακτηρίζονται από ένα γενικευμένο κλίμα καχυποψίας απέναντι στους παράγοντες που εμπλέκονται στη διεξαγωγή ενός παιχνιδιού (ΕΠΟ, ΕΠΑΕ, Διαιτητές, Αστυνομία) και ένα υπέρμετρο φανατισμό που καλλιεργείται στις τάξεις των φανατικών οπαδών ενάντια στους αντίπαλους υποστηρικτές και σε ορισμένους παράγοντες (π.χ. διοργανώτρια αρχή). Αυτό το νοσηρό κλίμα ενισχύεται από συνηθισμένες δηλώσεις αγανάκτησης και εμπρηστικές ανακοινώσεις των ΠΑΕ, των οργανωμένων συνδέσμων και των επώνυμων φίλων των συλλόγων. Ουσιαστικά κάτω από τέτοιες συνθήκες που συνάδουν με ένα ευρύτερο πλαίσιο συμβολικού και οικονομικού ανταγωνισμού ανάμεσα στις διάφορες ΠΑΕ παράγονται μορφές συμβολικής βίας οι οποίες διευκολύνουν την επιτέλεση πραγματικής βίας και ενισχύουν τα πρότυπα επιθετικής συμπεριφοράς των φανατικών οπαδών.

Ο ρόλος των ΜΜΕ σε αυτή τη διαδικασία πολλές φορές αποδεικνύεται αρνητικός. Η υπερβολική και δραματοποιημένη παρουσίαση των γεγονότων βίας, οι συγκρουσιακές συζητήσεις ποδοσφαιρικών παραγόντων από τα τηλεοπτικά κανάλια, οι μεροληπτικοί σχολιασμοί αθλητικών εφημερίδων με γνωστές συλλογικές προτιμήσεις, η αύξηση τηλεοπτικών εκπομπών με τη συμμετοχή του κοινού που δίνει βήμα σε απλουστευτικές απόψεις που υπερασπίζονται άκριτα τα συμφέροντα της αγαπημένης ομάδας συσκοτίζουν την πραγματικότητα και περιορίζουν τις πιθανότητες ερμηνευτικής προσέγγισης των δομικών αιτιών του φαινομένου. Σε αυτό το πλαίσιο στο οποίο προτάσσεται η καθημερινή εμπειρία, το αυθόρμητο και το λαϊκίστικο απο-

τρέπεται η συστηματική ανάλυση και η διερεύνηση των γεγονότων και η προοπτική ανάληψης δομικών δράσεων για την αντιμετώπιση του.

Η εντατικοποίηση της αστυνομικής επιτήρησης των φανατικών οπαδών και η ενίσχυση των κατασταλτικών πρακτικών δεν μπορεί να αποτελέσει τη λύση του προβλήματος. Τουναντίον ενδέχεται να αποτελέσει εφελκύριο για την ένταση του φαινομένου. Η εμπειρία της διαχείρισης του προβλήματος στο εξωτερικό έχει δείξει ότι η αξιοποίηση ορισμένων δυνατοτήτων που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες όπως η χρήση ηλεκτρονικής κάμερας για τον εντοπισμό απαγορευμένων αντικειμένων και ουσιών (μαχαίρια, όπλα, πέτρες, φωτοβολίδες, κροτίδες, τοξικές ουσίες κ.λπ.) κατά την είσοδο των θεατών στο γήπεδο και η καταγραφή βίαιων περιστατικών στη διάρκεια ενός παιχνιδιού μπορούν να βελτιώσουν το έργο της επιτήρησης. Ωστόσο, για την επιτυχή εφαρμογή αυτών των μέτρων απαιτείται ένας συστηματικός κοινωνικός σχεδιασμός και πολιτικές συνεργασίας με τους εμπλεκόμενους ποδοσφαιρικούς φορείς οι οποίες θα στοχεύουν από τη μια μεριά στην κατανόηση της φύσης του προβλήματος και την αποδοχή των μέτρων και από την άλλη θα προστατεύουν τους φιλάθλους από τους ενδεχόμενους κινδύνους της ενίσχυσης κατασταλτικών στρατηγικών και μηχανισμών επιτήρησης που θα περιστέλλουν κοινωνικά δικαιώματα.

Η στάση των αστυνομικών οργάνων απέναντι στους οργανωμένους οπαδούς είναι ένα άλλο ζήτημα που επηρεάζει την εξέλιξη των συμβάντων βίας στα γήπεδα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι οπαδοί αποτελούν συχνά θύματα στερητικών ψυχολογικών και κοινωνικών καταστάσεων που βιώνουν σε ένα προβληματικό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον και η αντιμετώπιση τους προϋποθέτει τη γνώση ορισμένων βασικών κοινωνικών και ψυχολογικών διαστάσεων της άσκησης βίας στα γήπεδα. Προς αυτήν την κατεύθυνση κρίνεται αναγκαία η εκπαίδευση των αστυνομικών σε γνωστικά αντικείμενα που θα αφορούν την κοινωνιολογική ερμηνεία του φαινομένου της βίας στα γήπεδα και ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη κοινωνική ψυχολογία και συμπεριφορά.

Η συνεργασία με τοπικούς φορείς και κρατικές υπηρεσίες για τη δημιουργία συμβουλευτικών φορέων θα βοηθήσουν τις ομάδες των οργανωμένων οπαδών να διαχειριστούν προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Ας σημειώσουμε εδώ ότι ορισμένα μέλη των κοινοτήτων των φανατικών οπαδών έχουν σοβαρά οικογενειακά ή άλλα κοινωνικά προβλήματα. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι το πρόβλημα του χουλιγκανισμού συχνά δεν περιορίζεται σε μορφές παραβατικής συμπεριφοράς στο γήπεδο αλλά υποκρύπτει ευρύτερα κοινωνικά, οικογενειακά και ψυχολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι δράστες. Η διαχείριση αυτών των προβλημάτων μπορεί να γίνει με τη συμβολή ειδικά εκπαιδευμένων ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών στο επίπεδο της κοινότητας. Μια συστηματική συνεργασία τοπικής κοινωνίας, οργανωμένων οπαδών, ΠΑΕ και αστυνομίας προς αυτήν την κατεύθυνση θα έχει σημαντικά αποτελέσματα.

Η διαμόρφωση ενός δικτύου κοινωνικής και συμβουλευτικής υποστήριξης αυτών των ατόμων μέσα από επαγγελματικές πρακτικές των κοινωνικών λειτουργών και ένα πλαίσιο ψυχολογικής βοήθειας και συμβουλευτικής από ψυχολόγους μπορεί να αναδείξει τον κοινωνικό χαρακτήρα του προβλήματος και να συμβάλει στην αυτοκατανόηση του φανατικού οπαδού ως μέλος μιας οργανωμένης κοινωνίας που δεν αποκλείει αλλά εντάσσει τη διαφορετικότητα. Η εφαρμογή πιλοτικών προγραμμάτων συμβουλευτικής υποστήριξης σε αστυνομικές υπηρεσίες με την αξιοποίηση ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών υπήρξε χρήσιμη αλλά η αποτελεσματικότητα της μπορεί να διαφανεί μόνο μέσα από την επέκταση του θεσμού με τη μόνιμη

πρόσληψη επιστημονικού προσωπικού συμβουλευτικού χαρακτήρα και τη διαμόρφωση μιας ισότιμης συνεργασίας η οποία θα επιτρέπει την απρόσκοπτη άσκηση και την αυτονομία του επιστημονικού έργου.

Η ανάπτυξη συνεργασίας της αστυνομίας με συνδέσμους φανατικών οπαδών για την ανταλλαγή απόψεων, προτάσεων που θα αφορούν την ανάληψη δράσης με στόχο την καταπολέμηση της βίας στα γήπεδα είναι ένα μέτρο που είχε αξιολογηθεί θετικά σε χώρες του εξωτερικού, όπως η Αγγλία. Παράλληλα, η διαμόρφωση ενός διαύλου επικοινωνίας και συνεργασίας ανάμεσα στους οργανωμένους οπαδούς μπορεί να τους βοηθήσει στην πρόληψη της γηπεδικής βίας.

Ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού σε κάθε περίπτωση είναι καθοριστικός. Εκτιμάται ότι η διαμόρφωση ενός περιεκτικού νομοθετικού πλαισίου και η ανάληψη κρατικών δράσεων για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου διεξαγωγής αθλητικών δραστηριοτήτων που θα εγγυάται την ίση μεταχείριση και τη δικαιοσύνη παραμένει ένα ζητούμενο που θα συμβάλει στον περιορισμό του κλίματος καχυποψίας και αμφισβήτησης που διαποτίζει τα αθλητικά δρώμενα στη χώρα μας. Η γνώση των τεχνικών και των μεθόδων αντιμετώπισης του φαινομένου στο εξωτερικό και η προσαρμογή τους στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας μπορεί να βοηθήσει σε ένα μακροπρόθεσμο κοινωνικό σχεδιασμό πρόληψης της βίας.

Η ανάπτυξη πρωτοβουλιών από την οργανωμένη Πολιτεία για την ενίσχυση της συνεργασίας ανάμεσα σε οργανωμένους οπαδούς των μεγάλων σωματείων για την από κοινού δράση αντιμετώπισης προβλημάτων βίας και ασφάλειας στα ελληνικά γήπεδα είναι σημαντική. Προϋποθέτει ωστόσο τη δυνατότητα και τη διάθεση κατανόησης της κουλτούρας των οργανωμένων οπαδών. Η στερεοτυπική αντιμετώπιση των τελευταίων από μέρος της κοινής γνώμης, τα ΜΜΕ και τους κατασταλτικούς μηχανισμούς ως κακοποιά και εγκληματικά στοιχεία περιορίζει τα περιθώρια συνεργασίας και εξαντλεί τη δυναμική των όποιων παρεμβάσεων. Υπενθυμίζουμε ότι η έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στους συνδέσμους οργανωμένων φιλάθλων είναι ένα από τα πιο αρνητικά χαρακτηριστικά της ποδοσφαιρικής μας κουλτούρας.

Η συνεργασία ανάμεσα στους εμπλεκόμενους φορείς στο γήπεδο μπορεί να οδηγήσει στην ανάληψη συστηματικών εκστρατειών ενημέρωσης για το ποδοσφαιρικό θέαμα. Συζητήσεις, κοινοτικές συνεδρίες, επισκέψεις σε σχολεία και οργάνωση ειδικών ημερίδων με την ενεργό συμμετοχή αθλητών, διαιτητών, εξειδικευμένων επιστημόνων, αθλητικών παραγόντων, εκπροσώπων της Πολιτείας κ.α. μπορούν να βοηθήσουν τους νέους στη διαμόρφωση μιας υγιούς αθλητικής κουλτούρας απαγκιστρωμένης από τις ρατσιστικές, εθνικιστικές, σεξιστικές και ανδροκεντρικές αξίες και πρακτικές.

Στο βαθμό που η ποδοσφαιρική βία δεν είναι ένα φαινόμενο αποσυνδεδεμένο από ευρύτερα κοινωνικά και τοπικά προβλήματα, η εμπλοκή της τοπικής κοινότητας είναι αναγκαία. Η τελευταία πρέπει να ευαισθητοποιηθεί και να αναλάβει δράση για την πρόληψη φαινομένων κοινωνικής βίας και επιθετικής συμπεριφοράς που αναπτύσσονται στο περιβάλλον της και εκτείνονται στο χώρο του ποδοσφαίρου. Τα τοπικά συμβούλια πρόληψης της εγκληματικότητας θα μπορούσαν να έχουν μια συστηματική συνεργασία με ποδοσφαιρικούς φορείς για την αντιμετώπιση του φαινομένου.

Επίλογος

Προσπάθησα μέσα στο άρθρο αυτό να εξετάσω ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνιογέννησης της βίας στο ποδόσφαιρο και να εκφράσω ορισμένες γενικές παρατηρήσεις που αφορούν και την Ελλαδική περίπτωση. Από τη σχετική ανάλυση προέκυψε ότι η βία στα γήπεδα είναι ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που συνδέεται τόσο με ευρύτερα κοινωνικά προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών που αντανακλώνται και στο χώρο του εμπορευματοποιημένου αθλητικού θεάματος όσο και με την οργάνωση, τη δομή και τις λειτουργίες των σύγχρονων σπορ και των κοινοτήτων φανατικών οπαδών.

Η απάντηση σε ένα τέτοιο φαινόμενο δεν μπορεί να προέλθει με όρους μιας κατασταλτικής στρατηγικής αλλά μέσα από τη δράση για την αντιμετώπιση των γενεσιουργών παραγόντων της βίας στα γήπεδα. Προς αυτήν την κατεύθυνση η στροφή προς την κοινωνία, την κοινότητα και την παιδεία για τη διαμόρφωση στους νέους στάσεων και αντιλήψεων κοινωνικής συμμετοχής, κοινωνικής δράσης και αλληλεγγύης είναι ένα ζητούμενο. Στο χώρο του ποδοσφαίρου αυτή η λογική μπορεί να εκβάλει στη διαμόρφωση μιας αθλητικής κουλτούρας που θα προσεγγίζει το γήπεδο ως ένα χώρο επικοινωνίας, συλλογικής έκφρασης και θεάματος. Τα σπορ μπορούν κάτω από ορισμένες συνθήκες να λειτουργήσουν ως μια διέξοδος στις πιεστικές και αγχωγόνες συνθήκες της αλλοτρίωσης και της αποξένωσης της σύγχρονης κοινωνίας, ως μια λειτουργία του παίξιν, με την έννοια που απέδιδε σε αυτήν ο Χουίζινγκα, μια εθελούσια δραστηριότητα αποδεσμευμένη από κερδοσκοπικές βλέψεις και συνδεδεμένη με ένα αίσθημα έντασης, διέγερσης και χαράς (Χουίζινγκα, 1989). Το κατά πόσο αυτό είναι εφικτό στις σύγχρονες εκδοχές των εμπορευματοποιημένων και έντονα ανταγωνιστικών εκδοχών του αθλητισμού αποτελεί ένα άλλο ζήτημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Ασρινάκης Α., (1996). «Οι υποκουλτούρες των φανατικών οπαδών στη Δ. Απική», στο, Ασρινάκης Α. & Στυλιανούδη Λ. (επιμ.), *Χέβυ μετάλ και φανατικοί οπαδοί: νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη Δυτική Απική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ασρινάκης Α. & Στυλιανούδη Λ. (επιμ.), (1996). *Χέβυ μετάλ και φανατικοί οπαδοί: νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη Δυτική Απική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ελίας Ν., Ντάνιγκ Ε., (1998). *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, Αθήνα, Δρομέας.
- Μαγγανάς Α., (1998). «Περί χουλιγκανισμού», *Ποινική Δικαιοσύνη* 6, 566-7.
- Ντάνιγκ Ε., (1998). «Κοινωνικός δεσμός και βία στον αθλητισμό», στο, Ελίας Ν., Ντάνιγκ Ε., *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, Αθήνα, Δρομέας, 289-312.
- Παπαγεωργίου Δ., (1998). *Μια «άλλη» Κυριακή: «Τρέλα» και «αρρώστια» στα ελληνικά γήπεδα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Πανούσης Γ., (2000). «Ο βίαιος οπαδός είναι φίλαθλος;» *Υπεράσπιση*, 3, 516-520.
- Ριζάκος Σ., (1996). «Η αθλητική κουλτούρα και οι ομαδοποιήσεις των μελών της στη Δ. Απική», στο, Ασρινάκης Α. & Στυλιανούδη Λ. (επιμ.), *Χέβυ μετάλ και φανατικοί οπαδοί: νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη δυτική Απική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- Χουζίνγκα Γ., (1989). *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Αθήνα, Γνώση.
- Vinnai J., (1980). *Ποδόσφαιρο ως ιδεολογία*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Williams R., (1994) *Ιστορία και κουλτούρα*, (μτφρ. Αποστολίδης Β.), Αθήνα, Γνώση.

Ξενόγλωσσον

- Agozino B., (1996). «Football and the civilizing process: penal discourse and the ethic of collective responsibility in sports Law», *International Journal of the Sociology of Law*, 24, 163-188.
- Bourdieu P., (1977). *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cuterman N., Cameron M., (1997). «Assessing the impact of community violence on children and Youths», *National Association of Social Work*, 42 (5), 495-505.
- Guttmann A., (1978). *From Ritual to Record: the Nature of Modern Sports*, New York, Columbia University Press.
- Dunning E., Murphy P., Waddington I., (1991). «Anthropological versus sociological approaches to the study of soccer hooligans: some critical thoughts», *Sociological Review* 39 (3), 459-78.
- Hargreaves J., (1992). «Sex, gender and the body in Sport», in, Dunning E., Rojek C., (eds.), *Sport and Leisure in the Civilizing Process*, London, Mcmillan.
- Hall S, Clark C., Crichton C, Jefferson T. & Roberts B., (1978). *Policing the crisis: Mugging, the State and Law and Order*, London, Macmillan
- Stott C., & Reicher S., (1998). «How conflict escalates: The inter-group dynamics of collective football crowd "violence"», *Sociology* 32, 2, 353-377
- King A., (1997). «The post-modernity of football hooliganism», *British Journal of Sociology*, 48 (4), 576-593.
- Maguire J., (1992). «Towards a sociological theory of sport and the emotions: a process-sociological perspective», in, Dunning E., Rojek C. (eds.), *Sport and Leisure in the Civilizing Process*, London, Macmillan.
- Marsh P., Rosser E., & Harre R., (1978). *The Rules of Disorder*, London, Routledge.
- Marsh P., (1979). *Aggro: the Illusion of Violence*, London, Routledge.
- Moose J., (1985). *Nationalism and Sexuality*, Wisconsin, University of Wisconsin.
- Pearson G., (1998). «Victorian Boys, we are here" in, Gelder K., Thornton S., *The Subculture Reader*, London, Routledge, 281-292.
- Redhead S., (1991). «Some reflections on discourses on football hooliganism», *Sociology* 32, 480- 486.
- Spaij R., (2005). "Passion, politics and violence: a socio-historical analysis of Spanish Ultras", *Soccer and Society* 6(1), 79-96.
- Taylor I., (1982). «On the sports violence question: soccer hooliganism revisited», in, Hargreaves J., (Ed.) *Sport, Culture and Ideology*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Pearson P., (1985). *Hooligans- A History of Respectable Fear*, London, Macmillan.
- Williams J., (1986). «Football Hooliganism», *The Social Science Teacher* 15, 89-92.
- Zani B., Kircher E., (1991). «When violence overshadows the spirit of sporting competition: Italian football fans and their clubs», *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 1, 5-21.